Bergensposten.

NR.3 desember 2008 11. ÅRGANG

Bergensposten er en publikasjon som har vært utgitt av Statsarkivet i Bergen siden 1998. Dette er det 20. heftet i rekken.

Ansvarlig redaktør: Yngve Nedrebø
Ansvarlig for utforming: Tom Myrvold
Trykk: Statsarkivet i Bergen
Opplag: ca. 1000
Redaksjon avsluttet: 27. november 2008

Forsiden: Alexander Nevskij-katedralen i Tallinn en kald og klar septemberkveld 2008. Katedralen er bygd rundt 1900 og troner på Domberget i Gamlebyen. Alexander Nevskij (1220-1263) er en russisk-ortodoks helgen og russisk nasjonalhelt, og har fått seg tilegnet mange katedraler. Foto: Bente Nedrebø, bearbeidet av Tom Myrvold.

Gammelt og nytt i Estlands hovedstad Tallinn.

ISSN 1501-4436

Bergensposten.

Innhold

Fra redaktøren 2

Sigrid Brekke..... 3

Yngve Nedrebø:
Englemakere?..... 6

Per Olav Bøyum:
Eit barnedrap i Luster i 1796..... 7

Kristian Strømme:
Poteten 2008..... 15

Jens Holst:
Skipskonstruktør Randulf Hansen 21

Bjørn Davidsen:
Røldal i august 1763..... 30

Marianne Herfindal Johannessen:
Sogneprest Peder Harboe Hertzberg og hans kallsbøker 34

Yngve Nedrebø:
På arkivbesøk i Estland 51

Kristian Strømme:
Tallinn 54

Fra redaktøren:

For nøyaktig 10 år siden sendte vi ut første nummer i den serien som med dette heftet passerer nr. 20. Fra introduksjonen i første nummer sakser vi:

”Bergensposten» kom ut som avis i Bergen fra 1. mars 1854 til den ved utgangen av 1893 ble slått sammen med Bergens Tidende. Som undertittel hadde avisen lenge «Tidende for Bergens By og Stift». Når vi nå et godt hundreår seinere henter fram igjen navnet er det med ambisjon om et mindre interesseområde. Vi vil hente stoff fra og om Statsarkivet i Bergen. Vår ambisjon skal være å forsøke å finne materiale som kan ha varig verdi for institusjonen og institusjonens ansatte, og i tillegg forhåpentligvis kunne glede en og annen leser utenfor også.”

Tilbakemeldingene fra publikum har oppmuntret oss til å fortsette med å produsere heftene. Kanskje vil vi om ti år sitte med hefte nr. 50?

Bergensposten blir til i et samarbeid mellom ansatte ved Statsarkivet i Bergen og lesesalsgjester og andre som føler tilknytning til institusjonen. Slik ble også dette nummeret til. Denne gangen så det lenge ut til at vi ville ha problemer med å få inn stoff i tide. Men etter en liten runde med spørsmål om stoff i begynnelsen av november, fikk vi inn så mange artikler at vi må la flere stå over til neste nummer!

Per Olav Bøyum arbeider nå ved Fylkesarkivet i Sogn og Fjordane, men han har vært lesesalsgjest ved Statsarkivet i Bergen (og ansatt ved Statsarkivet i Stavanger), og han har samlet stoff om den ulykkelige Johanne Larsdatter. Bjørn Davidsen er en av de trofaste bidragsyterne til Bergensposten. Han var med allerede i det første nummeret. Denne gangen forteller han historien om den store flommen i Røldal i august 1763. Jens Holst har lenge arbeidet med å samle stoff om Lars Randulf Hansen (1858-1942) og skibsbyggingsvirksomheten hans i Laksevåg og Fevik. Han presenterer materialet sitt for våre lesere.

Kristian Strømme har laget nettutstilling til det internasjonale potetåret, og tar for seg litt av potetens historie i Norge, mens Marianne Herfindal Johannessen har sett på kallsbøkene til sokneprest Peder Harboe Hertzberg (1775-1830) i Kvinnherad.

Ansatte ved Statsarkivet i Bergen var i slutten av september på studietur til Tallinn i Estland. Rapport og foto danner rammer og avslutning i dette heftet.

Med ønske til våre lesere om en God Jul og et Godt Nytt År!

Yngve Nedrebø

†

Minneord — Sigrid Aadland Brekke

Sigrid Aadland Brekke døde 16. juni 2008, vel 93 ½ år gammel. Med «fru Brekke» er enda en av «damene på Statsarkivet» borte.

«Damene på Statsarkivet» har vært et begrep i Bergen. Under et besøk hos sorenskriveren i Sunnfjord for noen år siden fikk jeg sammen med de ansatte på sorenskriverkontoret høre sorenskriverens lovtale over dem. Som jusstudent i Bergen tidlig på 1960-tallet var det til «damene på Statsarkivet» man ble henvist om man måtte søke hjelp i tyding eller forståelse av et gammelt dokument, eller hadde et problem som gjaldt fast eiendom i eldre tid.

Sigrid Aadland Monsen ble født i Bergen 16. oktober 1914 som den yngste av tre døtre til handelsbetjent Sigurd Johan Monsen (1887-1967) og hans kone Magdalene Karoline (1884-1950). Hun tok realskoleeksamen ved Sydneshaugen skole i 1931, og handelsskoleeksamen i 1946 ved Ant. Johannessen.

I 1938 giftet hun seg med styrmann, senere skipsfører, Einar Johan Brekke (1910-1986), og hun var

Sigrid Brekke i unge år. (Foto utlånt fra Bjørg Haaland.)

da hjemmeværende noen år, før hun igjen tok seg kontorjobb.

Fru Brekke ble ansatt som «arkivhjelp» i halv stilling ved Statsarkivet i Bergen 5. desember 1949. Da hadde hun 12 års kontorpraksis hos Einar Behrens. Hun gikk over i full og fast stilling som kontorassistent, ble kontorfullmektig i 1957 og overtok ansvaret for kontorekspedisjonen, regnskap og telefon i 1959. Hun ble kontorfullmektig i særklasse i 1972, førstekontorfullmektig i 1973 og administrasjonssekretær i 1976.

Fra 1960 og ut sommeren 1967 var det fru Brekke som «bestyrte» Statsarkivet i Bergen i statsarkivarens ferier og andre fravær.

I 1969 skrev statsarkivar Samdal at fru Brekke «har evne til å skilja mellom viktige og mindre viktige saker … På eiga hand (har ho) skaffa seg god røynsle i arkivkunnskap, og er særs dugleg i tyding av gammal gotisk skrift. Med sin no lange praksis og røynsle her i Statsarkivet er ho til uvurderleg hjelp i rettleiing for dei gjestane som søkjer Statsarkivet, både vitskapsmenn og andre personar. … Fru Brekke har diverre ikkje universi-

"Damene på Statsarkivet» i travelt arbeid. Fra venstre frøken (Erna) Olseth (1913-1997), fru (Sigrid) Brekke (1914-2008) og fru (Sigvor) Munthe (1894-1988).

tetsutdanning. Om ho hadde hatt det, ville ho etter mitt syn for lenge sidan ha vore tilsett som arkivar.» Det var en flott attest, men det er ikke vanskelig å si seg enig i alle de positive vurderingene, og i konklusjonen!

Statsarkivet i Bergen var lenge en arbeidsplass der man strikt holdt på tradisjoner og konvensjoner. Folk vil ha det til at dette var den siste arbeidsplassen i Bergen der man sa De til sine kolleger, og Sigrid Brekke var alltid «fru Brekke» på arkivet.

Fru Brekke var en svært myndig dame, og nøt enorm respekt. Hennes dyktighet, store kunnskaper, grundighet og hennes store arbeidsiver og arbeidsglede var uomtvistet.

Sommeren 1984 nærmet fru Brekke seg 70 år, og hun pensjonerte seg i slutten av juni, etter 34 1/2 års tjeneste ved Statsarkivet. Så langt hadde vi kjent henne som en særdeles effektiv, dyktig, profesjonell og ganske streng dame, som med sitt skarpe blikk holdt oppsikt med det meste. Etter at hun pensjonerte seg fikk vi øye også på andre kvaliteter hos henne. Vi oppdaget at hun var ualminnelig varm og hyggelig. Når vi møtte henne var hun alltid smilende, og hun var alltid godt orientert om det som hadde skjedd eller skulle skje på Statsarkivet.

Sigrid Brekke hadde daglige sine lange spaserturer, og hun holdt seg i svært god form både fysisk og mentalt. Jeg traff henne sommeren 2005 på Turistinformasjonen i Bergen sentrum. Hun hadde gått dit helt fra Danmarksplass, 91 år gammel, og stod i kø for å sikre seg siste nummer av «Bergensposten». Hun vurderte om hun skulle ta bussen hjem igjen, innrømmet hun. Hun holdt kontakten med institusjonen helt til det siste, og flere ganger i året fikk vi brev eller kort med hilsener fra henne.

Vinteren 2007/2008 var det byggearbeider i blokken der hun bodde i sjuende etasje. Heisen var ute av drift, men det hindret ikke fru Brekke, som gikk alle trappene ned og opp hver dag. Da var likevel helsen begynt å bli svekket, og sine siste uker tilbrakte hun på Lungeavdelingen på Haukeland sykehus, og der døde hun 16. juni.

Det er med dyp respekt vi lyser fred over hennes minne.

Yngve Nedrebø

Yngve Nedrebø:
Englemakere?

Bergensposten 2/2008 hadde en liten artikkel om «Lebensborn, tyskerbarn og barnedødelighet». Der er det pekt på at materialet om Lebensbornbarna i Bergen og Hordaland viser langt høyere dødelighet blant disse, enn blant andre barn født i samme område 1941-1945.

Vi har fått et par kommentar til denne artikkelen fra Tyskland. Der blir det vist til tilsvarende resultater i andre undersøkelser av samme slag. Helle Jørgensen har i sin mastergradsoppgave (Tromsø 2006) skrevet om «***Norske kvinner og tyske soldater,*** En undersøkelse av kvinner fra Alta, Tromsø og Lenvik som var sammen med tyske soldater under andre verdenskrig.» Den ligger på nett:

http://www.ub.uit.no/munin/bitstream/10037/339/1/thesis.pdf

Hun finner som i Bergen svært høy barnedødelighet hos «tyskerbarna»:

”Det mest overraskende resultatet som kommer fram av tabell XVIII, er den høye barnedødeligheten, særlig i Tromsøområdet. 18 av de 171, eller 8,7% av barna jeg har registrert i Tromsø døde før 1945.»

Det ubesvarte spørsmålet er hvorfor overdødeligheten var så stor? Vi refererte i artikkelen i 2/2008 til jordmorassistenten som sjokkert kom hjem og fortalte om pålagt passivitet i forhold til disse barna i Bergen våren 1941.

Lotte Tarp (1945-2002) var dansk «tyskerbarn». Hun ble født i februar 1945, og moren brakte henne kort etter fødselen til et barnehjem i Århus. Moren reiste umiddelbart etterpå til København, der ingen kjente henne og hun kunne slippe stemplet som «tyskerhore». Avtalen var at barnehjemmet skulle skaffe adoptivforeldre til spedbarnet så snart som mulig. Slik gikk det ikke.

Lotte Tarp har skrevet boken «- det sku’ nødig hedde sig», som kom ut i 1997. Der forteller hun at hun en måned etter fødselen var «stærkt underernæret og lignende en gammel, rynket kone. Det er gået hurtigt ned ad bakken med mig siden fødselen. De har ikke rørt mig. Det var åpenbart måden å gøre det på, når børnehjemmet skulle være officiel 'englemager'».

I Danmark er begrepene «englefabrik» og «englemageri» innarbeidet, og bl.a. brukt av Martin Andersen Nexø i «Ditte Menneskebarn». Det beskriver et system for å skaffe uønskede barn av veien. I Danmark ble en «englemagerske» dømt til døden i 1921 for ni tilfeller av slike drap.

Var «englemakeriet» et særdansk fenomen?

Per Olav Bøyum:
Eit barnedrap i Luster i 1796

Ein aprildag i 1796 rodde Johanna Larsdotter ut på fjorden ved Dale i Luster saman med dei to små borna sine. Etter nokre åretak greip ho fyrst dottera si og kasta ho på sjøen, og raskt etter gjekk sonen same vegen. Til slutt hoppa ho sjølv på fjorden.

Johanna sitt forsøk på å ta livet av seg sjølv og ungane lukkast ikkje heilt. Både ho og sonen på fire år vart redda opp av sjøen. Dottera på om lag eit halvt år måtte derimot bøte med livet.

Slik vart hendinga beskriven då rettssaka kom opp på sommartinget for Luster og Jostedal halvannan månad seinare:

Fogd Hegelund anmeldte at da han for nogen Tiid siden af lensmand Arne Hansen blev Indberettet at Et Qvinde Menneske her af Lysters Prestegjeld ved Navn Johanne Larsdr havde begaaet adskillige Tyverier i Bøjgden, dels hos huusmand Siur Øriansen Bergteigen dels hos andre, lod han den 13 April sidstl: Anstille et præliminair Forhør og hvorved Forbryderinden tilstod ej allene at have stiaalen fra fornævnte huusmand, men end og hos adskillige Andre, hvilket og under Forhøret blev lagt for dagen, da der fandtes hos hende baade Penge og Vahre Andre tilhørende. I mangel af Arresthuus og i Betragtning af hendes 2 smaa Børn, hvoraf det mindste ½ Aar gammel, laag for Brystet, blev hun for det første og Indtil nærmere Anstalt kunde blive føjet for hende og Børn ikke belagt med Jern eller leveret under Nogen stærk Bevogtning, men tilbudt at opholde sig paa samme Stæd som før, især da Intet Menneske kunde formode at et Fruentimmer og Moder kunde udøve saa grusom gierning som dagen efter skete, men distoeværre! Den 15. næstefter blev Fogden atter fra bemelte Lensmand Indberettet: at Johanne Larsdr, dagen efter Forhøret var afholdt, nemlig den 14. var Efter Middag roet ud paa Fiorden i Een Baad medtaget sine 2 Børn hvilke begge hun først udkastede i den Aabne Søe og derefter udstyrtede sig selv i samme, alt dette viser Een Forhærdelse og Umenneskelighed som Eenhver maa Gyse ved at tænke paa, endnu mere dersom den Efterretning er sand: at dette Umenneske skal førend hun foretog sig denne gierning have bundet steen baade paa sig selv og begge sine Børn, der er alt er noksom Beviis for det skeet af hende med overlæg og velberaad Huue. Dog da hendes Intention ikke i det heele blev opfyldt, men hun og det ældste Barn omtrent 4 Aar gammel blev reddet fra døden ved Folks Hielp, og ikkun det mindste, som ikke fandtes, blev et offer for hendes Grusomhed. [1]

Vinteren 1796 blei Johanna mistenkt for å ha stått bak fleire tjuveri i bygda, og skuldingane viste seg å vere reelle. Under eit forhøyr valde ho å leggje korta på bordet. Johanna må samstundes ha opplevd framtidsutsiktene så mørke at ein «familietragedie» ville vere den beste løysinga for ho og dei to borna hennar.

Mord, tjuveri og tre leiermål – syndelista til Johanna var lang og alvorleg. Kvar for seg hadde Christian V si norske lov strenge straffer for slike lovbrot. Korleis vart Johanna vikla inn i dette uføret?

Forbryderinden

Luster hadde på 1700-talet opplevd ein stor folkevokster, monaleg større enn for resten av Vestlandet. Det var særleg husmannsstellet som tok imot folkeauken. Alt ved inngangen til 1800-talet var bøndene i mindretal i bygda. Sjølv om husmannsklassen inneheldt eit stort mangfald, og ikkje alltid var synonymt med vesaldom, er det liten tvil om at dei sosiale skilnadene i Luster vaks utover 17- og 1800-talet.

Johanna Larsdotter vart truleg fødd i 1758, og vaks opp på plassen Årstu under Dale kyrkjegard. Ho var godt rotfest i husmannsklassen, då både faren og farfaren var plassfolk. I tingboka vert det opplyst at faren døydde då ho var ni år gammal. Ho kom i teneste hjå kapellanen i 11-års alderen, og hjå han var ho i to år. Dei neste tre åra tenestegjorde ho hjå ulike folk, før ho «holdt sig løs 1 Aar». 17 år gammal stod ho konfirmant, og Johanna opplyste sjølv at ho kunne sin kristendom og at ho dessutan var i stand til å «læse inden i Bog».

Under rettssaka kom det vidare fram at ho var 19 år då fekk ho sitt fyrste barn, men både barnet og barnefaren døydde etter relativt kort tid. Dei to neste gongene «hun lod sig besvangre» var ho høvesvis 30 og 33 år gamal. Det var desse to borna, Lars og Siri, ho forgreip seg mot i 1796.

Een Udyd har flere i følge med sig

Skuldingane mot Johanna var tredelte, med eit stigande alvor mellom dei. For det fyrste hadde ho fått tre born i «løsagtighed». I ei tid med streng seksualkontroll var leiermål ein gjengangar ved bygdetinga. I Luster var omlag halvparten av sakene futen stemna ved underretten i åra fram mot 1812, då ordinære leiermål vart avkriminaliserte, slike «forbrytelsar». Men det var hellar sjeldan ei kvinne måtte svare for sorenskrivaren tre gonger for å ha fått born utan å vere gift.

Sonen Lars fekk Johanna med husmannen Peder Christenson frå Marifjøra. Barnefaren ved det tredje leiermålet var Jørgen Pederson frå Luster. Ein kan undre seg over kvifor ho ikkje gifta seg med ein av dei. Trass alt skulle ein tru ho ville ha stått betre rusta med ein ektemann ved si side. Men korkje Peder eller Jørgen sat godt i det, og kanskje tenkte Johanna at eit giftarmål ikkje ville føre til eit betre og tryggare tilvere for ho og borna.

Under rettssaka påstod Peder at han fire år tidlegare hadde tilbode Johanna ekteskap, men det var ho ikkje interessert i. På sett og vis var det forståeleg, for armoda til Peder var så stor at han neppe var i stand til å forsyrgje ein familie, i alle høve ikkje ein stor barneflokk. Han levde på grensa til tiggartilvere, og hadde difor aldri bidrege noko til sonen si oppfostring. Etter den tragiske hendinga på fjorden var det såleis far til Peder som måtte ta seg av barnebarnet sitt, «*da Comparenten mangler Mad og Klæde til sig selv, og Umulig kand føde dette Barn*». [2]

Enno verre stelt var det med Jørgen Pederson. Han blei beskriven som «krøbling og legdlem», og var nok heller ikkje mellom dei mest oppvakte. Sorenskrivaren blei i alle høve ikkje vidare imponert over han: «i Øvrigt befandtes denne Jørgen nesten som Vanvittig». Han vedkjente seg farskap til dottra Siri og fortalte han hadde høyrt at ho var blitt drukna på fjorden, men utover det hadde han få opplysingar å kome med.

Meir alvorleg enn leiermåla var likevel skuldingane om tjuveri. Sommaren 1795 starta Johanna forbrytargjerninga si ved å stele noko mysebrim frå ein støl som tilhøyrte Søren Nilsson Dalsøren. Vinteren 1795/96 gjekk det utover husmannen Sjur Ørjensson Berteigen. Han blei fråteken ei hit, nokre geit- og brimostar, ei bleie (laken) og ein duk.

Men stelinga stoppa ikkje med det. Mellom jul og kyndelsmesse gjekk Johanna inn i stova hjå ei Randi Paulsdotter og stal eit skrin med omlag ni riksdalar. Hjå same person tok ho òg noko sauekjøt, smør og brimostar. Andre blei fråtekne nokre nyklar og ei steinkrukke, forutan at ho på ulovleg vis plukka ei mark humle som låg til garden Berge. Tjuveria hadde såleis eit relativt stort omfang. Til saman blei tjuvgodset taksert til 11 riksdalar, men det meste blei levert attende til eigarane.

Det grovaste punktet på tiltalelista var sjølvsagt mordet. Det var truleg ved tingstaden Døsen i Dale at Johanna rodde ut på fjorden for å ta livet av seg sjølv og ungane. Den dramatiske hendinga blei observert av fleire personar på land. Det mest sentrale vitnet var Jens Jensson Heltne, og forklaringa hans fortener å bli sitert i sin heilskap:

Vidnet forklarede at sidste 14 April omtrent kl: 3 Eftermiddag gik Vidnet ude paa sin Mark og bliver vaar: at Johanne Larsdr var i Baad med begge sine Børn udpaa Søen og roede ud paa Fiorden. Vidnet standsede og tænkte at hun maaske ville rejse tver om Fiords til Lensmanden, men Vidnet som og havde hørt aftenen førud fortælle at Johanne skulle have sagt hun ville giøre Ulykke paa sig og sine Børn tænkte ogsaa herpaa, og medens Vidnet saa tænkte og Johanne blev ved at roe hører Vidnet hendes mindste Barn skrige i Baaden, da Johanne forlod Aarene tog sit mindste Barn som skreeg, ruggede det paa hænderne og i det samme kastede det udi Søen, da dette Barn sank strax, og i det samme

griber Johanne sit andet Barn Sønnen Lars og kastede og ham paa Søen, Vidnet som blev saa forskrækket han neppe kunde faae Fødderne afstæd, skyndte sig for at faae Baad for at roe ud til hende, men Inden Vidnet kom fra Land saae Vidnet hun Johanne kastede sig selv over Borde udi Søen, da Vidnet nu kom ud til hende laag Sønnen og flød paa Søen; thi biergede Vidnet først denne dreng, tog drengen op, som var gandske blaae i Ansigtet, lagde ham paa sine Knæ for at hælde Søen ud af Barnet, som og lykkedes, saa det kom til live og lever endnu, medens Vidnet saaledes arbejdede med drengen, saa Vidnet at Johanne der som før omvundet havde kasted sig i Søen var skud op i søen, hang efter Baaden, og holdt sig fast i den, da hun kastede sig ind i Baaden, bandt Reeb og Steen om livet og kastede sig atter ud i Søen, og da hun saa flød op igien var Steenen hun bandt om sig affalden, og derved blev Vidnet i Stand til og at drage hende ind i Baaden, og saaledes fik hende i Land, da hun strax i Baaden fik Convulsioner, og Eenhver, thi der strømmede da en mængde Folk til troede hun strax havde død, hun blev da opbragt i sin Moders Huus, til Sængs og blev forsynet med Vagt og siden belagt med Arrest, da hendes diende Barn, som ej mere kom op eller har været at finde, ej mere tiltrængde sin Moders Bryste og Omsorg og Sønnen som blev ved liv blev henbragt til næste Naboe – Samme Aften var Vidnet med efter Lensmandens Foranstaltning, som nu var kommen hiem fra Forretning, for med Een kaste Nood at forsøge om det mindste Barns Cadaver kunde være at finde, men Uagtet mange igientagne kast har Cadaveret endnu ikke været at finde. [3]

Johanna gjorde bortimot eit heilhjarta forsøk på å ta livet av seg sjølv og borna sine. For å vere sikker på å drukne dottera si festa ho stein kring livet på Siri før ho kasta jentungen på sjøen. Guten batt ho ikkje søkke på, noko som sannsynlegvis redda livet hans. Johanna festa òg stein i eit tau på seg sjølv for å gjere det av med livet sitt. Desperasjonen var ekte: fordi lodda hennar ramla av, kravla ho to gonger opp i båten for å feste nye steinar i reipet sitt. Då ho flaut opp til overflata tredje gongen vart ho redda av Jens Heltne.

Både Johanna og sonen var truleg berre nokre få minutt frå å døy i den kalde sjøen. Lars var blå i andletet, og hadde dessutan slukt mykje vatn. Johanna fekk krampe i båten og ville nok heller ikkje ha overlevd lenge om ikkje den snarrådige bonden på Heltne hadde redda dei.

På spørsmål frå aktor om kor lenge ho hadde planlagd å drepe seg sjølv og ungane svarte Johanna at: «Hun fik de Tanker at dræbe sig og sine Aftenen førend hun giorde det, men hun aabenbarede ikke sine Tanker for Nogen». Drapet var såleis inga impulshandling, men at ho ikkje fortalte det til nokon kan ikkje stemme. Som sitatet ovanfor viser, forklarte Jens Heltne at han hadde høyrt Johanna dagen før drapet truga med å gjere «ulykke» på seg sjølv og borna.

Mordet blei beskrive som «unaturlig», og særleg verka det forskrekkande at eit forsvarslaust og diande barn blei kasta i døden av si eiga mor:

og saa Unaturlig dette drab er af Een Moder med et diende grædende Barn, at rive fra sit Bryst, ombinde med Steen, og nedsinke i Havets dræbende Svælg; mod en 4 Aars gammel Søn; og mod sig selv, saa gyselig og udædisk er dette i alle henseender; ikke i Over Iilelse, men Overlagt og førud betænkt, og synes kuns grundet i den gamle Sandhed: at Een Udyd har flere i følge med sig. [4]

I nesten poetiske vendingar blei drapet beskrive som ei handling mot naturen. Korleis kunne ei mor med forsett ta livet av spedbarnet sitt ved å kaste det ned i sjøen sitt dødsgap? Eit slikt mord kvalifiserte til strengaste straff. Den 17. august 1796 blei dommen mot Johanna lest opp på bygdetinget i Luster:

Johanne Larsdatter bør for det af hende uchristelige ugydede Uskyldige datter Blod og det videre interede mod sin Søns og sit eget Liv, andre ligesindede udædiske til afskye, i følge Lovens 6 Bogs 6te Capt 1a: og forordningene af 7 Febr 1749 og 16 Oct 1697 knibes med gloende tænger, først udenfor det Stæd Gierningen er begaaet, siden 3 Gange imellom gierning og Retter Stædet og til sidst paa Retter Stædet; dernest hendes Højre Haand levende afhugges med Een Øxe og siden Hovedet i ligemaade med Een Øxe, hvorpaa Legemet legges paa Stejle og Hovedet med Haand fæstes paa Een Stage over Legemet [5]

I tillegg blei ho frådømt eignelutane sine, om ho hadde nokon. Straffa var som forventa etter rådande rettspraksis. Dei groteske elementa i dommen – torturen og lemlestinga – kan forbløffe oss i dag, men det var moselovene som stod modell for boka om misgjerningar i Christian 5. si norske lov, og Jahve var ein streng dommar for jødefolket.

Forlysting, forvilling og fattigdom

Sjølv om straffa på bygdetinget var nådelaus, så blei det òg vist sympati for Johanna: «Hendes Defensor har ikke ilde frembragt Een deel for hendes Strafs lindring ogsaa stor Siæls Glæde det vil være at høre Monarchens Formildelse»[6]. Men ugjerninga til Johanna var stor og lova klar på dette området: liv skulle bøtast med liv.

Neste stopp var lagtinget i Bergen. Lagmannen var pålagt å dømme i saker som blei anka frå underretten, og her fortsette prosessen mot Johanna i september 1796. Også under handsaminga i lagtinget kom det fram ei viss forståing for at situasjonen hennar var svært vanskeleg, og at både tjuveria og mordet skuldast at Johanna var fattig og desperat. Leiermåla var det derimot ingen unnskyldning for:

Men just denne Udsvævelse og igientagne Lysters Opfyldelse har indviklet hende i denne Labyrinth af saa tragisk et Udfald. Thi da hun nu var nødt til uden mindste hielp fra Barnefadernes side, møysommelig med sine Hænders Giærninger at underholde sig med 2 Børn, saa blev

det lidet fortienende Qvinde Menneskes forfatning høyst kritisk. Her tilkom Naturens Røst, der og kaldet hende til hendes Moder, som forhen hafde søgt sit Ophold ved at gaa om efter Almisse, og nu var af Alder bleven Sængeliggende, saa at Datteren maatte føde dem alle fire, uden at kunde være længe eller ofte borte fra den døende Moder, som just i de næste Dage efter Tyveriet, opgav Aanden. Naar nu lægges til at dette Ophold var paa en Strand, et Stæd beboet af lutter fattige Folk, hvoraf ingen er i stand at række den anden mindste hielpende Haand, og den nærmeste formuende, boer kun langt derfra, samt at alle disse trykkende Elendigheder, var indtrufen Vinteren 1796, da Brødet i Norge afsides Fieldegne var endnu dyrere end i Kiøbstæderne, hvor tvende stærke Mandshænder aldrig uden gield, kunde underholde 4.[7]

Både sorenskrivaren og lagmannen la vekt på at den trinnvise opptrappinga av brotsverka i botn var tufta på ein utsvevande livsstil. Hyggje i halmen førte til born som ho på fullgodt vis ikkje var i stand til å forsørgje, noko som tvang fram tjuveri som til slutt enda så tragisk i mord. Samstundes blei det framheva at Johanna òg var offer for strukturelle omstende og uheldige samantreff. Brødet var dyrt i landdistrikta, og då mora vart sengeliggande med stort pleiebehov omlag på same tid som minstejenta blei fødd, stod Johanna overfor ei umogeleg oppgåve med å forsyrgje familien.

Johanna haldt til i det som var ein liten strandsitjarkoloni i Dale. Dei fyrste plassfolka som budde i området hadde nok litt jord å hjelpe seg med, men ettersom 1700-talet skreid fram og folketalet auka, enda mange av dei som handverkarar og dagarbeidarar. Om Johanna hadde eit sosialt nettverk i dette miljøet, så var det til liten nytte då ho for alvor kom i knipe.

Fattigdommen hennar var avgrunnsdjup, noko som også blei vektlagt under rettssaka. Ho blei omtalt som «yderlig fattig og højst trængende med sine Børn». Då aktor spurde vitna kva dei trudde var grunnen til ugjerningane, vektla dei at Johanna sat i usle kår: «*hendes fattigdom har vel været den første Grund til Tyverierne, og da hun for disse kom under Forhør er det formodentlig Fortvivlelse som bragte hende til disse gyeselige Mord*».[8]

Eit anna sentralt spørsmål dreidde seg om Johanna var ved forstanden då ho drap dottera si. Vitna kunne ikkje skjøne anna enn at ho var ved sine fulle fem, men ho blei beskriven som einfaldig. Ved handsaminga av saka i lagtinget blei det også vektlagt at Johanna hadde ei stor innbillingskraft:

Johanne Larsdatter bliver greben i sit Tyverie, man stimlede, man truede, og hun troede sig at være dødsens, nu skal hun bortføres fra hendes døende Moder, som hun troede uden Tilsyn i den sidste Stund, og saaledes skulde hun snart skilles med sine grædende og diende Børn og hvordan da gaae dem, uden sulte ihiel, thi man bør neppe troe nogen Tanke hos hende, om offentlig Forsorg [9]

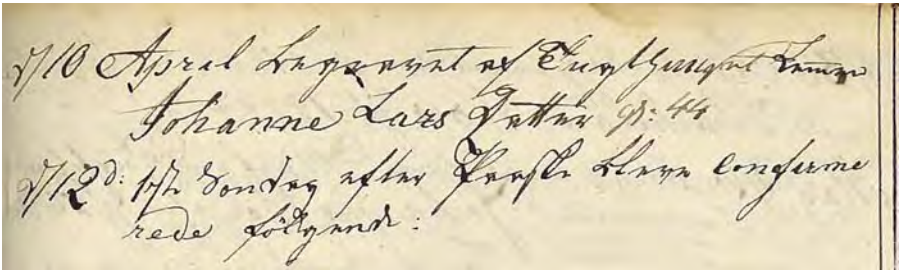

Frå ministerialboka til St. Jørgens hospital. Johanna vart gravlagd 10. april 1801, og presten har skrive inn alderen til 44 år. Det stemmer over eins med opplysingane i bygdeboka for Luster. Under rettssaka opplyste Johanna at ho ikkje var sikker på alderen sin, men ho trudde ho var om lag 34 år gammal. Det må i så fall bety at ho blei fødd kring 1762, altså nokre år seinare enn den «offisielle» alderen. Kva ho døydde av er usikkert.

Etter den omfattande naskinga var det sannsynleg at Johanna ville ha blitt dømt for tjuveri og sendt til tukthuset i Bergen, langt vekke frå mora. Truleg ville ho også ha blitt skilt frå borna sine. Frykta for korleis det skulle gå med dei som stod ho nærast synes difor reell nok. Om borna ikkje ville ha svolte i hel, så kunne dei heller ikkje rekne med hjelp frå fedrane sine. At Johanna såg dystert på framtida var såleis ikkje så rart.

Men viss det var slik at Johanna faktisk frykta for livet sitt etter tjuveria, så var nok det tankespinn. Rett nok vart tjuveri sett på som eit alvorleg brots-verk, både i rettsapparat og mellom allmugen, men det ville ikkje ha ført ho i døden, korkje i form av lynsjing eller som dom på bygdetinget.

Likevel hadde stelinga stigmatisert ho, for tjuveri var ei ærelaus handling. At ho i tillegg stal frå husmannsfolk, som mest var like fattige som ho sjølv, gjorde ho ikkje vidare populær i strandsitjarkolonien i Dale.

Mange tunge tankar må ha svirra rundt i hovudet på Johanna då ho rodde ut på fjorden den 14. april 1796. Framfor alt var det frykta for korleis det skulle gå med borna som dreiv ho inn i den desperate handlinga:

Distoværre hun indseer nu disse hendes Misgierningers Vægt og Byrde, og disse forleedede hende til Dagen efter Forhøret den sidste 14 April omtrent Kl: 3 Eftermiddag af Mistvivlelse over hvorledes hun og hendes Børn nu skulle blive fødde, at hun tog begge sine 2 smaae Børn med sig i en Baad for først at dræbe dem i Søen, da hun syntes at ælske dem for meget til at ville de skulle overleve sig, til den Ende tog hun med sig 3 Steene og 3 Reb og da hun var kommen noget udpaa Søen tog hun først sit mindste die Barn bandt med det Eene Taug om dette Barns liv Een steen og kastede det ud i Søen, da dette Barn sank strax. Sin Søn bandt hun Ingen steen om, derfor det og da det laag og flød paa Søe [10]

I eit tilvere prega av slit, fattigdom og elende såg Johanna for seg at ho skulle bli skilt frå borna, og at dei ville gå ei uviss framtid i møte. Når ho i tillegg førestilte seg ei langt strengare straff for tjuveria enn det ho ville ha fått, er det kanskje ikkje så rart at den einaste vegen ho såg for seg ut av uføret var døden.

Avslutning

Lagmannen stadfesta dommen frå underretten. Frå lagtinget gjekk saka vidare til Høgsterett i København. Her vart saka handsama i desember 1796. Men også voteringa i Høgsterett gjekk mot Johanna, og no var det opp til kongen om ho skulle få leve eller ikkje.

Dødsdommen blei aldri fullbyrda. Det blas ein sval rettsvind over Danmark/ Noreg mot slutten av 1700-talet, og benådingane kom tettare. Den 6. april 1797 vart Johanna sett inn på Bergen tukthus med livstidsdom. Fire år seinare, 5. april 1801, døydde ho. Med det får ein tru at ho fekk fred frå denne verda sine sorger og suter.

Kjelder

Statsarkivet i Bergen:
Indre Sogn Sorenskrivarembete. Tingbok 47 (1791-1798)
Bergens Lagting. Justisprotokoll 12
Digitalarkivet
Øyane, Lars: Gards- og ættesoge for Luster kommune. Band II – Dale sokn
Norsk historisk leksikon

Noter

1: Statsarkivet i Bergen. Tingbok for Indre Sogn sorenskrivarembete 1791-1798, f. 90b
2: Statsarkivet i Bergen. Tingbok for Indre Sogn sorenskrivarembete 1791-1798, f. 101a
3: Statsarkivet i Bergen. Tingbok for Indre Sogn sorenskrivarembete 1791-1798, f. 92a
4: Statsarkivet i Bergen. Tingbok for Indre Sogn sorenskrivarembete 1791-1798, f. 101b
5: Statsarkivet i Bergen. Tingbok for Indre Sogn sorenskrivarembete 1791-1798, f. 102a
6: Statsarkivet i Bergen. Tingbok for Indre Sogn sorenskrivarembete 1791-1798, f. 102a
7: Statsarkivet i Bergen. Bergen Lagting. Justisprotokoll 12, f. 74a
8: Statsarkivet i Bergen. Tingbok for Indre Sogn sorenskrivarembete 1791-1798, f. 92A
9: Statsarkivet i Bergen. Bergen Lagting. Justisprotokoll 12, f. 74b
10: Statsarkivet i Bergen. Tingbok for Indre Sogn sorenskrivarembete 1791-1798, f. 90b

Kristian Strømme:
Poteta 2008

2008 har vore eit år for nokon og einkvar – me har mellom anna hylla Henrik Wergeland og feira kulturelt mangfald. Me som bur i Bergen har sett bilete av Olav H. Hauge og Geirr Tveitt på dei gule bussane. Eit anna år som me kanskje ikkje har hørt like mykje om, er det internasjonale potetåret. Kan hende det er fordi poteta ikkje er like norsk som Wergeland eller Geir Tveit? for opphavleg kom den frå ein plass langt unna Noreg. Olav H. Hauge hadde eit meir internasjonalt format og dyrka jorda samstundes som han skreiv verdslyrikk. I Hauges åndelege/verdslege vekselbruk var nok poteter ein del av både hagen og kvardagen.

Det var ei lita avsporing – men historia vår startar ein plass ikkje så langt unna Hauges Ulvik, nemleg i Ullensvang. Her kom poteta til Noreg i året 1758. No er det sjølvsagt ikkje heilt realistisk å tru at poteta blei oppdaga for første gong på denne plassen, det har vore ein prosess over fleire år. Eg skal kome attende til korfor eg vil starte historia om poteta i Noreg nettopp her og då. Før eg gjer det vil eg fortelje litt om poteta i ei større ramme.

Som ei global rotfrukt er poteta opp mot 8000 år gamal. Det var då menneske ved Titicaca-sjøen i Peru byrja dyrke den viltveksande planten til mat. At poteta sidan kom til Europa og Noreg, kan me takke spanjolane for. Ein har vel i ettertid sett at spanjolane sine erobringar i det nye landet ikkje berre var bra, men poteta skal dei ha ære for. Frå midten av 1500-talet vaks poteten i Europa og om lag 200 år etter det igjen var poteta på plass i Noreg. Det er ikkje mogeleg å stadfeste nøyaktig kor poteten først kom i landet, til det har me ikkje kjelder. Resultatet blir då at ein må ta det som er tilgjengeleg og heller lage ein definisjon ut av det. Difor startar denne potethistoria i Ullensvang i 1758.

Peder Harboe Hertzberg skriv i si bok ***Underretning for bønder i Norge, om den meget nyttige Jord-frugt Potatos, at plante og bruge*** at:

”Sal. Provst Atke 1758 bragte med sig, og plantede i sin Have paa Ullensvangs Preste-Gaard i Hardanger».

Den salige prost Atke gav poteter til Hertzberg som gåve, og såleis starta han med potetdyrking i sitt eige prestegjeld Finnås. I eigenskap av å vere den første trykte kjelda som nemner poteta, så startar altså historia i Hardanger i 1758. Fleire seinare kjelder støtter seg til tida omkring dette året, mellom anna «Norges Statistikk» frå 1848 der ein kan lese fylgjande:

”Den vesentligste Deel i Agerdyrkningens Tilvext er tilskrevet Potetes-avlen. Denne Avl begynte for 90 Aar siden, men dreves i forrige Aarhundrede kun med ringe Kraft.”

Andre kjelder, som Dr. Scübelers «**Viridarium Norwegicum»** frå andre halvdel av 1800-talet, fortel om poteta si framvekst over heile Noreg. Her vert nemnd mellom anna Tromøya utanfor Arendal, der poteta skal ha vore kjend allereie i 1757. Men når ein veit at poteta var i Sverige frå 1720-talet, så skulle ein og tru at den kom inn til dei austlege delar av landet i god tid før 1758. Men kor som det var, så fekk Peder Harboe Hertzberg så mykje som ein:

”Hat fuld hos Provst Atke i Kinservig, der havde Poteten som en Sjeldenhed Plantet i sin Have».

Den interklerikale aktiviteten som ein her les om, var ikkje noko særs for Ullensvang eller Finnås. Rolla prestane spelte i utbreiinga av poteta førte til at dei i ettertida er omtala som «Potetprestane». I dei små samfunna rundt omkring i landet vårt stod presten som bygdas autoritet, og det fall naturleg at dei tok på seg rolla som folkeopplysningsmenn. Boka til Hertzberg er eit veldig godt døme på det. Poteta var ikkje ein populær vekst dei første 50 åra. Om ein skal tru teksten til Hertzberg, var folk direkte skremd av

”Convivality at Bob Sawyer’s» av H.K.Browne (Phizz) 1837

knollen. Dei trudde rett og slett at han var farleg.

Det var ikkje berre prestane som fremma poteta – der fantes fleire velforeiningar som hadde som mål å gjere verda til ein betre plass. Blant dei finn me «Det nyttige selskab» i Bergen. Dei lyste ut tevlingar, og gav premie for beste resultat innan ulike felt som strikking, hekling, saueklipping osv. Truleg har det vore premiar for potetdyrking og, sjølv om det ikkje kjem direkte fram av «Selskabets» annalar. Det som derimot er dokumentert er at fru Dorothea Falch i Herdla blei æresmedlem i 1774, fordi ho kunne framvise gode resultat i utforsking av poteta si allsidigheit.

Brændevin

Poteta bredde seg utover landet og ga næring. Men det var ikkje berre fast og nyttig næring som hadde sit utspring i poteta. Poteta blei etterkvart kjelde til ein sterkt aukande produksjon av brennevin.

Korn hadde tradisjonelt vore det ein laga brennevin av, men no hadde ein fått eit nytt råstoff som syntest å vekse rett inn i himmelen. Den kraftige veksten i potetavl gjorde ikkje berre så av det norske folk overlevde 1800-talet, den ordna noko å varme seg på attåt.

”Til at fremdrive Agerdyrkningen har det siden 1814 ikke manglet paa Bestræbelser. Ved Lov af 1. Juli 1816 blev Indførsel af Kornbrændevin og Genever forbudt. Denne Forbindelse med en anden Lov af samme Dato, der aabnede en let Udgang til Brændvinsbrending, bevirkede en Forøgelse især i Potetesavlen.”

Slik forklarte M. Tvethe den enorme potetveksten då han skreiv Norges Statistikk i 1848, og ein behøver vel ikkje undrast over at nordmenn den dag i dag framleis har eit noko spesielt forhold til alkohol. Lovene var altså slik at ein oppfordra til å brenne, så ein blir kanskje ikkje overraska over at der i 1833 var registert om lag 10000 brenneri i Noreg. 12 år seinare var talet nede i 700 før det i 1850 var nede 40. Kva var det som hadde skjedd?

Lovene og anordningane under og etter Napoleonskrigen, som sitert over, skapte ein overproduksjon av poteter. Overskotet gjekk først inn i brenneri, men det resulterte i ein overproduksjon der og. Storparten av desse brennevinsprodusentane måtte gje opp relativt raskt som følgje av ein marknad som var metta på alkohol. Nye restriktive lover og reglar var og ein faktor som verka inn på produksjonen av brennevin.

Statistisk sett er knollen ei heit potet. Kjært barn har mange namn – og uttrykk.

Der er mykje spennande statistikk knytt til poteta og livsløpet hennar i Noreg, men før vi ser på tala vil eg sjå litt på potetas etymologi. Potet, potatos, kartoffel, jordeple. Her er mange namn å vele, men kor kjem dei frå?

Poteta kom til Noreg medan vi var under den danske administrasjonen. At

den fik namnet potet og ikkje kartoffel i Noreg, må vere fordi den kom til Noreg gjennom den bakdøra vi kallar Sverige, der den nemnde rotfrukta heiter potatis. Ordet potatis/potet kjem frå den engelske potatoes eller hollandske pataat. Det seies at dette har sin rot i ein anna rotfrukt som heiter bataat, som liknar litt på potet. Det danske og tyske namnet kartoffel seiest og å vere basert på ei misforståing. Misforståinga skal vere mellom soppen trøffel, som på italiensk heitar tartuffel. Vi kan sjå at orda liknar, men i pris, smak og tilgjenge er det elles to svært ulike produkt. I Frankrike kallar dei poteta for Pomme du Terre, som direkte omsatt tydar jord-eple. I Russland eter og dyrkar dei gartochlia!

Poteta sitt omdøme har ikkje alltid vore like bra. Ei eksotisk overrasking var ho nok der ho stod og blomstra i hagen til prost Atke i 1758, men etter det blei ho meir og meir ordinær og slapp. Om ein leser danske leksika, som ein innimellom gjer, så kan man sjå at der er ein oppføring som heiter «kartoffeldansk». Oppslagsverket omtaler det som eit «haansnavn for det danske språk i Sønderjylland». Det står vidare at det har si bakgrunn i at danskane omkring 1750 kalla tyskarane som kom over grensa for «kartoffeltyskere", og så gjekk det omgrepet over på danskane på eit seinare tidspunkt. Det er lite forklart kvifor ein bruker potet som eit negativt omgrep. I Noreg likar me å seie at danskane har ein halv potet i munnen når dei snakkar, og kanskje det ikkje ligg meir i saken enn det, ei halv potet.

Om ein deler ei halv potet

opp i to halve delar og så delar dei vidare igjen, så har me laga det ein kallar pommes frittes. At poteta var ein suksesshistorie praktisk talt rett frå jorda, er det ingen tvil om. Men som eit behandla produkt kan ein kanskje påstå at poteta har vore ein enda større suksess, økonomisk om ikkje ernæringsmessig. Pommes frittes skal ha oppstått i Belgia då elvane fraus og dei ikkje lenger kunne fritere fisk, heiv dei i staden poteter i gryta. Potetchipsen kom til verda då ein sinna kokk i Amerika skulle gjere eit pek mot ein vanskeleg gjest. Han bestemde seg for å skjere poteta så tunn at gjesten ville

få vanskar med å ete den med kniv og gaffel. Så enkelt var det altså.

Det gjekk no like fullt nokre år før produksjonen av desse produkta var institusjonalisert. Pommes frittes som me får servert på McDonalds og liknande, var det amerikanaren Jack Simplot som fann opp. Han blei og kalla Mr. Spud, og under andre verdskrig skal kvar tredje potet på soldaten sin tallerken ha kome frå hans 12000 hektar med potetåker. I Noreg var det Maarud som var først med å produsere fetta potet. Dei starta opp med enkel testing på 1930-talet, men det var ikkje før på 50-talet at dei starta opp for alvor. Årleg går det med 25 tusen tonn med potet til produksjon av chips hos Maarud, og dei påstår å ha 50% marknaden. Sidan vi no har fått opp nokre tal, så er det ein god anledning til spreie litt fleire tal.

Om me går heilt tilbake til poteta si spede byrjing i siste halvdel av 1700-talet, så har me lite statistisk materiale å sjå til. Men seinare tal fortel oss kva for fantastisk skapning denne saka var og er. Omkring 1809 skal poteta ha stått for 16% av den totale jordbruksavlen og det blei sådd 6 gonger så mange tønner med korn som potet. Når vi kjem til 1845 har bøndene byrja å sette meir potet enn dei sådde korn. I 1890 var potetavlinga godt over 30% høgare enn den totale kornavlen, samstundes behøvde den berre 1/3 av det arealet som kornet behøvde. Vi kan heilt tydelig sjå kva veg det gjekk med poteta i løpet av 1800-talet.

Men korleis blei det på 1900-talet? Poteta gav dei største avlingane i

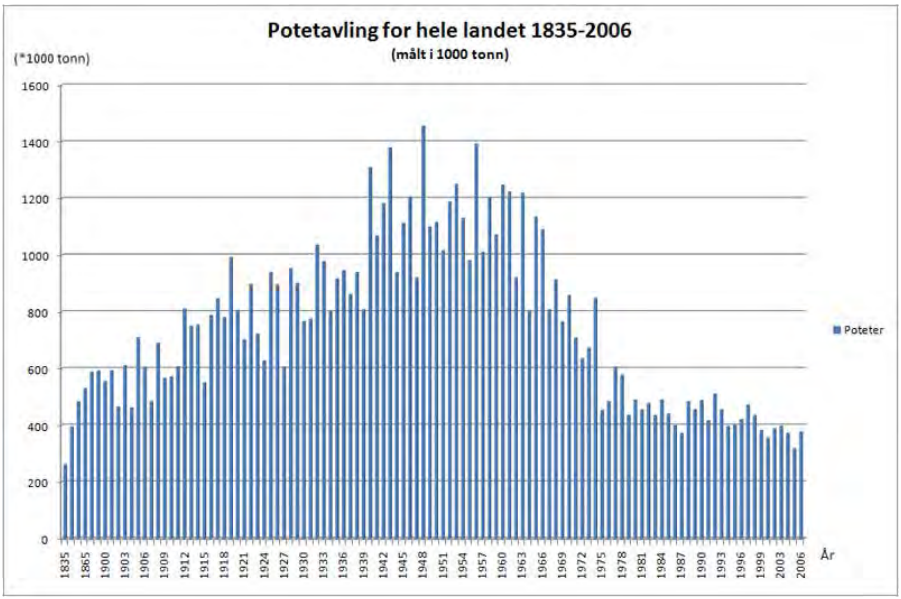

Noreg rett etter andre verdskrig og inn på 1950-talet. På toppen av Einar Gerhardsens dugnads- og moderrasjonssamfunn vaks poteta til 1392 tusen tonn i 1956. Dette året markerte samstundes byrjinga på slutten for poteta som ein nasjonalrett, for avlingskurva gjekk heretter berre i nedoverbakke. Den raske veksten i den norske økonomien må sjåast som forklaringa til denne nedgangen.

Me fann olje på kontinentalsokkelen vår, og ein ting var at me byrja dyppe poteta i olje, men ein anna sak var at me fikk så mykje pengar mellom hendene at me kunne importere både ris og pasta og konsept som pizza. Nye generasjonar bevega seg sakte vekk frå poteta. Totalavlinga for potet i Noreg i 2006 er om lag den same som i 1845. Er poteta så død?

Årsaka til at FN feirar potetas år, er nettopp for å få fokus tilbake på poteta og hennar gode eigenskapar. Sjølv om kampanjen primært er retta som hjelp mot utviklingsland, så treng kanskje poteta ei lita reising her heima også?

Men alt er ikkje berre gale, BaMa kunne, i si årsmelding for 2006, melde at potetvolumet hadde auka med 5,5%. Sjølv om nordmenn ikkje koker potet kvar dag lenger, så lever poteta vidare i nye variantar. Det meste kan omsettes om det vert pakka fint inn, og slik er det og med poteta.

"The potato is a staple that keeps us alive. It is totally unglamorous and underrated."

Jerry Casale (Devo)

Teksten byggjer på nettustillinga «2008 – eit år for poteten"
Nettstaden er å finne på denne adressa:
http://www.arkivverket.no/webfelles/sab/potet/index.html ,
og inneheld mellom anna meir statistikk, kjelder og referansar.

Mr. Potato Head er en amerikansk leketøysfigur introdusert i 1952. Opprinnelig var det kun hatt, briller, nese etc. , som man kunne stikke inn i en potet slik at sluttproduktet ble en slags potetdukke. Fra 1960-tallet fulgte det med en plastpotet man kunne bruke istedenfor ekte poteter.

Jens Holst:
Skipskonstruktør Randulf Hansen

1852 - 1942. Skipskonstruktør & Skipsbygger Laksevåg og Fevik

(Lars) Randulf Hansen (1858-1942) ble født i Bergen 25. august, og døpt i Nykirken 25.sept. 1858. Foreldrene hans var Hans Hansen (Tøsse?) fra Os, og Anne Elisabeth Simonsen fra Strudshavn – de giftet seg i Strudshavn året 1853. Hans far er anført å være «Skipper/Lods». Det er interessant å notere at blant guttens faddere var «bygmester Flage", som drev ett av treskipsværftene på Laksevåg.

Randulf, som han kalte seg, hadde to eldre søsken: Sara fra 1854, så Hans Christian fra 1856, og derpå kom Anne, den yngste, oppkalt etter moren. De vokste opp i Bergen, på Klosteret, - i folketellingen for 1875 bor de i alle fall på vestsiden, i Trangesmuget.

Det er egentlig her at Kapitel 1 om skipskonstruktøren begynner, først på østsiden av Puddefjorden, og litt senere på Laksevåg, på vestsiden, men historien slutter på et helt annet sted i Norge, og den involverer et stort antall mennesker, både her og der!

Som ung var Randulf i lære som tømmermann både hos Gran på Laksevåg, og senere på Nordnes hos Annanias Dekke, begge meget kjente skipsbyggere. Etter utstått læretid, (som også omfattet en del teori-undervisning), reiste Randulf til USA, (akkurat som Dekke selv hadde gjort, og sikkert med hans hjelp) og Randulf arbeidet ved verfter i Philadelphia og Boston, ved de kjente skipsbyggeriene der, bl.a. hos Donald McKay. På denne tiden var han begynt så smått å tegne fartøyer selv, og han beviste at han etter hvert behersket faget sitt fullt ut, med tegninger bl.a. av treskonnerter.

Så vendte han tilbake til hjembyen. Randulf Hansen skjønte at etter hvert ville nok treskipenes tid gå mot slutten, og at jernskipene ville overta, derfor dro han til England, som var et sentrum for bygging av skip i jern og stål. Han ville lære mer, og han var bl.a. i Middlesborough hos Raylton, Dixon & Co. Og etter som tiden gikk, ble den unge konstruktøren lagt merke til – på Pariserutstillingen i 1878 fikk han Hederlig Omtale og medalje for sine tegninger og sine skrogmodeller. Flere år senere fikk han Gullmedalje på Landsutstillingen i Bergen 1898, for D/S «Britannia" (se nedenfor). Også ved utstillingen i 1900 i Paris, ble han tildelt gullmedalje, og Randulf Hansen opplevde å få også andre utmerkelser, for vakre fartøyer.

Ved hjemkomsten fra England til Bergen rundt 1881 ble Randulf Hansen, bare 24 år gammel, tilbudt stillingen som tegne- og konstruksjons-sjef ved det nyetablerte Martens, Olsen

& Co., (1882-1886/87), som i 1886 hadde ca. 500 arbeidere! Verftet leverte 24 skip, det siste et seilskip «Australia». På dette tidspunkt fikk imidlertid deres bankforbindelse kalde føtter, p.g.a. fallende konjunkturer og store utlån, og sendte verftet i likvidasjon! Martens Olsen var nok da landets største skips- og reparasjonsverft, med tidvis over 1000 arbeidere. Men det ble så etablert et Interimsselskap (1887-1892), - det som siden ble hetende Laxevaags Maskin & Jernskibsbyggeri, (29.06.1892-1929). Det var i 1892 at verkstedet ansatte som leder engelskmannen James Bower fra Hartlepool. Han var maskintegner, og hadde alt i 10 år konstruert og levert tegningene for maskiner og lignende for verftets dampskip, og han ble fra nå av enda mer sentral på Laksevåg.

Randulf Hansen var særlig opptatt av å utforme og bygge større fartøyer, både seil og damp, og han gjorde at Laksevåg ble lagt merke til. I den lange rekken av skip han tegnet, var B/Nr. 31 i 1890, stålbarken «SKOMVÆR» av Porsgrunn by, som Erik Bye synger om. Den var da det første og det største stål seilskip bygget i Norge, ca. 2.700 t. dw. Senere samme år fulgte B/Nr. 32 D/S «BRITANNIA", et passasjerskip som ble sjøsatt 1889, med skolefri på Laksevåg og med stor festivitas, levert 1890 til P.G. Halvorsens Englandsrute. Dette skipet ble levert med uvanlig luksuriøs innredning, utsmykket bl.a. med billeder av kunstnerne Fritz Thaulow og Nils Bergslien, kort sagt skipet var ett av de aller vakreste! (Dessverre led «BRITANNIA» under plagsomme rystelser under gange, det ble bare kort tid i Englandsruten, og ble tilslutt solgt til utlandet, her endte det i en marine i Syd-Amerika!) 1891 overtok H.S.D. sitt ruteskip D/S «VØRINGEN", Hardangers hvite svane, B/Nr. 35 - sjøsatt 26. feb., prøvetur 29. mai.

Alle disse ble tegnet av Randulf Hansen, med klipperbaug og med klipperskipenes myke skroglinjer, og hvor enn de kom i sitt lange liv, så vakte de beundring og anerkjennelse. Han som tegnet skipene, og verftet på Laksevåg som bygget dem, ble kjente begreper vidt utover. - Disse 3 ovennevnte fartøyene er vel de flotteste fjærene som Laksevåg har i sin hatt!

Barken SKOMVÆR

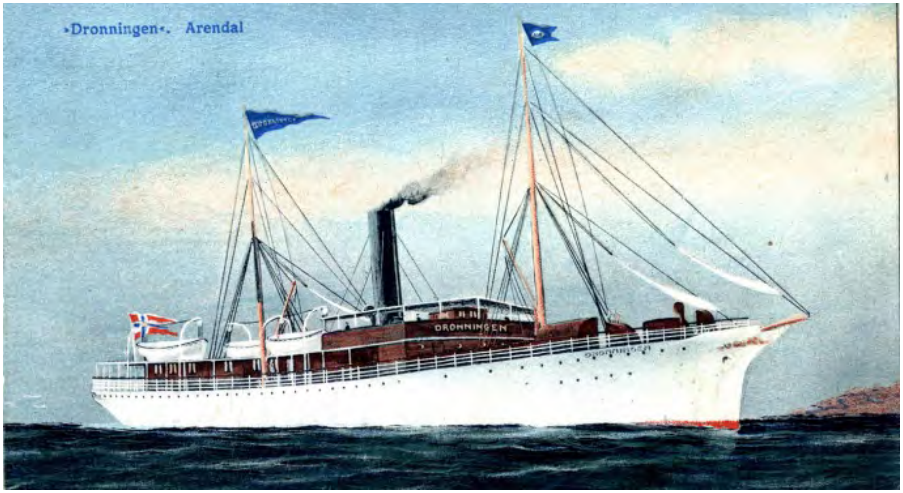

D/S DRONNINGEN

Nå begynner annen del av historien, nemlig da Randulf Hansen ca. 1891 forlot Laksevåg, da ble han hentet til det nyetablerte Fevig Jernskibsbyggeri nær Grimstad. Men han kom ikke alene, han hadde med seg med seg en hel del erfarne fagfolk fra Laksevåg, og de skulle alle få oppleve nokså turbulente tider i skipsbygnings-industrien, både de som var der fra før, og Randulf Hansen og alle nykommerne fra Laksevåg.

De fleste verft opplevde i 1890-årene at mange av deres kunder, de norske rederiene, manglet midler og rederiene var i tvil om hva de skulle satse på fremover, damp eller seil,- stål eller tre? Men dessuten hadde norske verft problemer med å sikre seg arbeids-kapital, hvor kravene også økte. Spørsmålet meldte seg ved flere bedrifter, og mange har understreket dette poenget, - det at nordmenn som hadde penger ikke var helt interessert i å investere dem i en industri som var så avhengig av konjunkturene ute i verden.

Under sitt opphold i England var Randulf Hansen blitt kjent med Robert Scrafton, en engelsk reder og for-retningsmann, og til denne vendte han seg med sine problemer. Det ble til at Scrafton nå overtok aksjemajoriteten i Fevig Jernskibsbyggeri, og løste ut de andre norske eierne, (Bergens Tidende 3.11.1890.) Dermed fikk bedriften fast grunn under føttene igjen.

Fevig leverte nå 3 stålbarker: i 1891 bark «ODD”, bark «ROBERT SCRAFTON» + 4 mindre fartøy, i 1892 kom bark «BONOVENTO”, som ble meget kjent, og som var nesten like stor som «ODD”, dessuten 3 andre seilskip. I 1893 leverte verftet den kjente norske skarpseileren «LIN-GARD». For den fikk verftet gull-medalje, og det ble da bygget ennå 3

skip over samme lest. Alle hadde elegante linjer, og var kjent som «velbyggede og velseilende fartøyer» – det står også skrevet en plass at de ovennevnte fartøyene, sammen med «EOS» og likedan «RAGNA», at «de var skuter som kunne gjøre 15-17 knop på slør!!» Det sier noe!

I 1894 kom så Arendalskes D/S «DRONNINGEN", - sørlendingenes øyensten, har noen sagt, et skip som bar sitt navn med rette. Hun hadde de samme vakre linjer som «BRITANNIA", luksusskipet levert noen år tidligere. Alt fra første dag gikk det elegante skipet «DRONNINGEN» i passasjerruten Oslo/Bergen, helt frem til rundt 1940, senere også en tid i Nord-Norge, og trafikkerte til slutt mange år i greske farvann.

Men – igjen snudde konjunkturene. Selv Robert Scrafton kom i pengeknipe. Med mangel på nye kontrakter ble Randulf Hansen nødt til å si stopp, det var konkurs. Han måtte si opp sine over 300 mann høsten 1894! Og mange av disse var de erfarne folkene som var med fra Laksevåg, det samme gjaldt også overformannen Hans Jensen, (født i Aarstad 1864). Men heldigvis, situasjonen kom seg, med bedret ordretilgang igjen fra 1895-1896, med reorganisering og frisk kapital, og igjen kom folkene i arbeide.

Fevik-området har fremdeles noe som kalles Lille Bergen, det var der Hansens Laksevågsarbeidere bosatte seg. Og dette er meget av kjernen i denne beretningen, - den todelte tilværelsen for mange av menneskene som var med på dette: En begynnelse på LAKSEVÅG ved Bergen, og på den andre siden den svingende (på mer enn ett vis) fremveksten av Norges største skipsbyggerverksted i FEVIK nær Grimstad.

Det vi ikke skal miste av syne, er jo at en del av mannskapsstyrken for det nye verftet, hadde flyttet fra Laksevåg til en helt annen og «ukjent» del av landet, for å kunne beholde sitt arbeide og utkomme. Ingen Amerikareise, men likevel et oppbrudd både for ungkarer og gifte. Men spennende nok for alle berørte!

En av de som kom fra Laksevåg, har i erindringsnotater gitt uttrykk for at der var gode samarbeids forhold blant folkene, fra gulvet og hele veien opp til Randulf Hansen, som han sier «var en sjelden god arbeidsgiver", det samme gjaldt mellomsjiktene, - her var svært mange bergensere. De laget sin egen 17.mai-feiring, med hjemlige klatrestenger m/premier, med kapproing, o.s.v. Og selvsagt Prosesjon, både 1. mai og 17. mai! «En gild tid» sier han. Men i begynnelsen var det på verkstedet masse tungt slit og lite hjelpemidler, - det gikk for lenge på «armstrong-metoden", m.a.o. handemakt! Men det kom etter hvert kraner og andre løfte- & transport-anordninger, slik at forholdene bedret seg betydelig.

For de som måtte være interessert i familier henvises til Folketellingen for Fjære (Fevik) og for Grimstad by, for 1900. så ser det ut for at i Fjære kommune bodde det da 46 mann og i byen ca. 27 mann, NB i 1900, d.v.s. ialt

ca. 73 skipsbyggere av forskjellige kategorier. I tellingen fremgår til en viss grad hvor vedkommende er barnefødt, - selv om de hadde bodd på for eksempel Laksevåg, innen de flyttet til Fevik. NB Familiene er ikke tatt med i tallene ovenfor, så totalt antall innflyttere er avgjort langt høyere! Det har sikkert også funnet sted en del flytting frem og tilbake. Lokalhistorikeren Reidar Marmøy som er vel kjent i Grimstad og omegn, og som har skrevet en bok om dette området, antar at det kan ha vært tale om et 30-tall personer, men det er nok i minste laget. Men situasjonen kan nok ha variert over de mange år som verftet var i drift, og usikkerheten kan ha vært vanskelig å avfinne seg med!

I Fevik hadde man bygget treskip i hundrevis av år, der var lange tradisjoner i yrket og der var et rikt skipsbygger-miljø. Her var at det var romsligere enn det var på Laksevåg, og det lå godt til rette for flere beddinger, etter hvert bygget de ikke bare 2.000 tonnere, men også skip på 6.000 t.dw. og de skal ha kunnet levere 12.000 tonnere! Etter 1895 bygget de så å si bare dampskip.

Det ble igjen en skikkelig opptur i Fevik, i august 1899 leverte de 6000 tonneren «ANSGAR", staben var økende til over 400 mann (484 på høyeste!) og i tiden 1899/1900 hadde de 6 sjøsettinger av store skip. Allerede på den tid gjorde de som USA gjorde mangfoldige år senere, - Verftet bygget disse 6 fartøyene omtrent samtidig og side ved side på beddingene! De var hver på 2.000 tonn dw. Etter sjøsetting ble de fleste slept videre til andre verksteder for å få installert maskineriet.

I 1908-09 måtte selskapet atter reorganiseres og få ny kapitalinnsprøytning! Dette var jo rundt århundreskiftet, hvor en stor del av verdens seilskip etter hvert ble byttet ut med dampskip. Det betyr i praksis at rederne forsøkte å selge sine eldre seilskip, - i stadig økende antall, og dermed ble nybygningsmarkedet lange tider presset. De gamle fartøyer måtte jo først bort og vekk, m.a.o. hugges opp, eller forsvinne ved naturlig avgang som følge

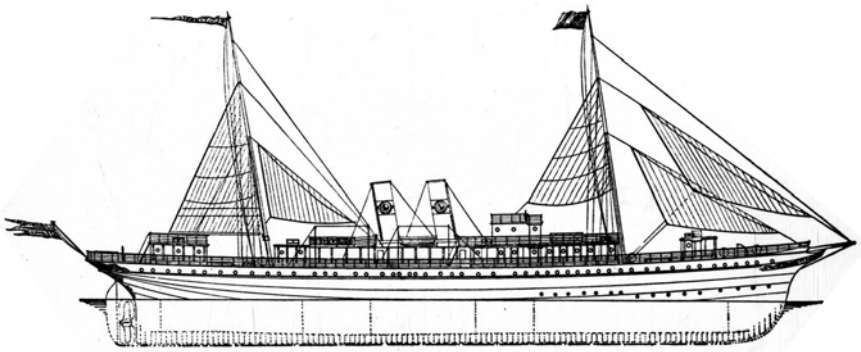

S.S. "Britannia" of Halvorsen's Line.

D/s VØRINGEN

av forlis o.lign. Og det tok sin tid!

Etter at datidens største norske verft, Fevig Jernskibsbyggeri, gikk konkurs i 1911, ble det ennå en gang blåst liv i det, med ny kapital. Det ble nå hetende A/S Sørlandets Skibsbyggeri. Og så, enda noen år senere, i 1916, stiftet Randulf Hansen eget selskap, A/s Randolphs Skibsbyggeri. De leverte tre 2000 tonnere, men p.g.a. første Verdenskrig ble flere av verftets kontrakter kansellert, og store penger gikk dermed tapt!

Året etter, i 1917, omkom verftets overformann ved en ulykke på verftet. Det var Hans Jensen fra Bergen, og det var et tungt slag for verftet, likeså for Hansen selv, som da mistet en av sine aller nærmeste medarbeidere gjennom mange år. - han mistet sin «høyre hånd», kan man godt si.

I 1923 ble det så satt punktum ved verftet som var blitt ett av Norges største jernskipsbyggerier, i Fevikbukten ved Grimstad. Da var det i løpet av ca. 20 år levert nærmere 70 nybygginger herfra – alle tegnet av Randulf Hansen. Hans arbeidere var fra mange kanter av Sør-Norge, også mange fra Vestlandet.

Høydepunkter i Randulf Hansen og skipsbyggernes produksjon gjennom mange år, var som før nevnt den overdådige «BRITANNIA", samt «SKOMVÆR» som Erik Bye synger om, og vi må ha med Hardangers hvite svane, D/ «VØRINGEN", - disse 3 kom fra Laksevåg, - som i Randulf

Hansens dager leverte noe omkring 35 skip, med stort og smått!

M.h.t. bark «SKOMVÆR", så var det egentlig ikke en skarpseiler, - men hun hadde dog logget hele 17 knop under gunstige forhold, og hadde ellers helt uvanlig gode sjøegenskaper! Fartøyet, som kunne laste ca. 2.700 tonn, hadde tilhørt det samme rederi i Porsgrunn i årevis, (J.C. Knudsen & Gunnar Knudsen), men kom senere til rederiet S.O. Stray i Kristiansand, i årene 1917-1922. År 1924 ble hun så hugget opp i Stavanger! Da var «SKOMVÆR» var blitt 33 år gammel – og hadde overlevd den første Verdenskrigen uten skader, og en skipsbrann, pluss en drøss med stormer, hadde mistet hele riggen engang i Stillehavet, og hadde fraktet mais, bomull, trelast, kull o.s.v. på de fleste hav, - og 31 ganger passerte hun Kapp Horn! Kaptein Rafn, som var skipets fører fra dag 1, han ble værende om bord i «SKOMVÆR» hele 9 år! Det sier adskillig også om konstruktøren, og om de karene som med spant og plater skapte dette så velkjente skipet.

Fra Fevik var vel de best kjente skipene «ODD", «BONOVENTO", samt skarpseileren «LINGARD", (fartøyet som Randulf Hansen måtte bygge på «speculasjon» siden han ikke på den tiden hadde kontrakter i ordreboken!) og så leverte de i juni 1894 til Arendalske vel det mest elegante og mest kjente passasjerskipet «DRONNINGEN». Det var fra Fevig at de aller fleste av Randulf Hansens nybygginger kom. En nesten ukjent sak er, at verftet leverte to små slepe- og hjelpefartøyer til Hydros store fabrikk ved Tinnsjøen. De ble laget i «byggesett» fra Fevig, transportert til Tinnsjøen i deler, sammensatt/montert der, og begge fartøyene levde og virket i mange år! (Den opprinnelige «Skarfoss» & «Rjukanfoss».)

END OF STORY

Skipskonstruktøren Lars Randulf Hansen døde i Fevik 5. sept. 1942. og ble 84 år gammel. Han ble begravet ved Fjære kirke 10. september 1942. Blant de mange som møtte frem til den siste avskjed med ham som ble en foregangsmann da overgangen fant sted fra seil til damp, var flere av hans gamle medarbeidere, noen hadde vært med fra starten av. En tidligere snekkerformann, Ole Ånensen, la en krans på båren fra mange Fevig-ansatte som nå arbeidet ved Akers Mek. Verksted. Blant mange andre kranser forøvrig var der fra Norsk Sjøfartsmuseum i Oslo, likeså hilsener fra 40 ansatte ved Akers konstruksjons- & -tegnekontorer. -- Står du i dag foran Fjære kirke, så går du på nordsiden, mot sakristiet, vender deg mot nord, og går 25/30 meter bortover, da vil du finne Randulf Hansens navn på en enkel stein i rød Grimstad-granitt!

Historien om Randulf Hansen og hans 3-400 mann, hører IKKE hjemme i «Glemmeboken»! Men – de som vil vite noe om denne mannen og hans verk, må lete lenge! Oppslagsverk i Norge nevner snaut nok navnet! Men

Norsk Biografisk Leksikon har ham dog med i sin siste utgave, heldigvis, med skikkelig omtale av A. T. Aanby, og med en del kildehenvisninger! Randulf Hansen er også omtalt av Arild M. Hansen i Årboken for Bergen Sjøfartsmuseum 1987. Likedan har Finn Fredvig Erichsen fra Grimstad i sin oppgave i Historie mellomfag gitt en fyldig omtale av skipsbyggeren Randulf Hansen, og av utviklingen i Norges største jernskipsbyggeri, i Fevik, frem til endelig slutt utpå 1920-tallet.

Det er både beklagelig og trist at det finnes så lite av opplysninger om denne fargerike og dels dramatiske perioden av vår industrihistorie, at denne ene og alle hans mannskaper forblir glemt og usynlige! Det var disse folkene som i sin tid gjorde at Laksevåg og senere Fevik ble velkjente navn i «Den Nye Jernalderen».

Verftene på Laksevåg: Flageverftet og Graneverftet, og Annanias Dekke på Nordnes, hvor Randulf Hansen gikk i lære, disse mest kjente treskipsbyggere her vestpå, er både nevnt og beskrevet. Derfor er det uforståelig at vi så å si ikke finner noe skrevet om Randulf Hansen og hans fagfolk som vi har for oss her, om dem som i sin tid var velkjente begreper i vår skipsindustri! Kan hende vi en dag får en balansert og fyldig historie om alle sidene ved årene a Randulf Hansen, og jernskipsverftene hans, «ble født, levde og døde»?
I ettertid kan man nok spekulere på mangt og meget, om hva som kunne eller burde vært gjort annerledes.

Arbeidskapital er nå en ting – og våre treskipsverft hadde jo i alle århundrer brukt materialer stort sett fra egne skoger. Men stål, det måtte importeres, og da ville Staten ha sitt = toll. Det var nok også et minus i konkurransen at Fevig bygget kun skrogene, men kunne ikke levere maskineri! Da måtte nybyggene bære slepeutgifter av skroget til verksteder i England eller Norge, (ofte Fredrikstad), for å få kjeler og dampmaskineri etc. Og på den måten stilte nok Fevig svakere enn Laksevåg (og Solheimsviken).

For ordens skyld : Det må nevnes her at uansett hva som står skrevet ovenfor og nedenfor så var ikke Randulf Hansen den første som bygget jernskip i Norge heller ikke den eneste. Man han var en av de aller første, han var anerkjent som en flink og drivende fagmann, som markerte seg og dermed verftene. Og han leverte fartøyer som ble vel ansett og mottatt!

Det er kjent at Randulf Hansen også var interessert i ny teknologi, for eksempel av tanken på å kunne sveise jern- og stålskip, m.a.o. komme bort fra klinking av ståldelene, og han fulgte også ivrig med i utviklingen av det som senere skulle bli dieselmotoren! - Men dette kom etter hans tid.

Disse årene var adskillig urolige, men vi må konstatere at sett under ett, så var det imponerende at Randulf Hansen og de andre involverte, maktet å etablere og refinansiere flere ganger, de to verftene som er nevnt ovenfor, og at man klarte å drive dem – i lange tidsrom! Og de leverte skip som fikk

ros og anerkjennelse!

Men det negative er der unektelig også! At investorer tapte penger, er beklagelig nok, men at arbeiderne flere ganger ble oppsagt på grunn av at bedriften manglet kapital, og at det kunne gå lang tid med arbeidsløshet innen driften av verftet kunne bli gjenopptatt, det er ting som ikke skal stikkes under stol! Dette var jo lenge før det var noe som het «arbeidsløshetstrygd». Når 300-400 mann plutselig står uten utkomme, i en liten kommune som for eksempel Fevik eller Laksevåg, da er det bittert alvor!

Det er som alt nevnt høyst ønskelig å finne frem til mer stoff og opplysninger om disse viktige årene i Norges industri- og sjøfartshistorie, og at det ikke bare forblir arkivstoff. Det er en summarisk beretning som her presenteres, om livsverket til Hansen og alle hans menn, og om de årene da alt dette fant sted, den vil forhåpentlig minne oss og vår yngre generasjon om, og helst vekke ny interesse, for hva de alt i alt presterte og leverte. Den lengste delen av Randulf Hansens aktive liv var nok i Fevik, og det er viktig at folket både ved Puddefjorden, hvor det hele begynte, og likedan i Fevik, hvor hans livsløp sluttet, at vi alle tar vare på denne historien, - fordi Historie er jo også Erfaring , og til sist Lærdom!!

Det må være lov å minne om at nylig i høst, den 25. august 2008, da var det 150 år siden skipskonstruktøren Randulf Hansen ble født! Da er det også riktig å minne ALLE om HVEM som bygget bl.a.: «SKOMVÆR", «BRITANNIA", «VØRINGEN", «DRONNINGEN» og «LINGARD» o.m.fl.

OBS! Fevik Kommune har markert med en «Randulf Hansens vei»! Laksevåg har en «Skomværs vei", og - sentralt et sted på Laksevåg ville det vel vært mulig å navngi en vei eller gate etter Randulf Hansen ?

Det var jo her på Laksevåg at skipsbyggeren begynte sin karriere.

Familien:

Lars Randulf Hansens familie : Gift med Gunda Cornelia Olsen fra Kvinnherred, født 1862. Barn: Trygve, født 1882, Aagot i 1884, Gudrun f. 1887, Einar i 1889, så Randulf født 1892, og sistemann Leif, født i 1895, og som gikk i farens fotspor.

Kilder :

Grimstad Bys Historie Laksevåg Historie Bd. II Porsgrunn Bibliotek
Grimstad Sjøfartshistorie Bergen Bys Historie Agderposten
Norsk Biografisk Leksikon Bergens Sjøfartsmuseum – 1987 Aftenposten & B.T.
Finn Fredvig Erichsen, Grimstad -- FEVIG JERNSKIBSBYGGERI -- oppgave til Historie mellomfag.

Bjørn Davidsen:

Røldal i august 1763

Røldal er ei fager bygd i nordenden av det om lag mil-lange Røldalsvatnet sør i Odda kommune, og var i gammel tid bindeleddet mellom Valdres og resten av Stavanger bispedømme. Midt mellom de mange gårdene ved munningen av elva fra Valldalen, ligger den utgamle stavkirken fra middelalderen, som mange pilegrimer har valfartet til opp gjennom hundreårene. (Den siste katolske midnattsmessen gammeljonsok 7. juli ble holdt i hemmelighet i 1835).

På begge sider av vatnet, Røldalen og Valldalen stiger bratte fjellsider opp mot topper på over 1.600 meter her i det sørvestre hjørnet av Hardangervidda. I dag er Røldalsvassdraget regulert etter alle kunstens regler, og gir oss sikre leveranser av strøm. Elva gjennom Valldalen er demmet opp til et vatn, og også Røldalsvatnet er regulert. Men slik var det ikke før i tiden. Da levde bekker, elver og vatn her oppe sitt eget liv, bare styrt av det regnet Vårherre sendte, eller ikke sendte, ned over hodene på røldølene.

FREDAG 26. AUGUST 1763

I våre dager er det blitt så populært å snakke om «ekstremvær». Men mon våre forfedre også opplevde det fra tid til annen. «Storofsen» i dalførene på Østlandet på slutten av 1700-tallet og «Galnemåndag» på Vestlandskysten i 1822 er bare to eksempler på slikt.

Men også i Røldal både kan og kunne det regne - og det til gagns. Om fredag kveld 26. og natten til lørdag 27. august 1763 er særmerkt i så måte, vet vi ikke. Men historien om det som hendte, lever fortsatt i lokalmiljøet. Det

regnet som da kom, satte dessuten spor etter seg i tingboka til sorenskriveren i Hardanger og Voss.

Der kan vi lese at det den nevnte kveld og natt i august, fem uker før Mikkelsdag, kom et uvanlig plaskregn med torden og lyn over Røldals-bygda. Dette førte til flere steinskred oppe i fjellsidene. Disse rev med seg mange store trær og en mengde skog som dels havnet på jordene, dels i vatnet. I vatnet drev trærne og skogen sørover og dannet en propp ved utløpet. Resultatet ble at Røldalsvatnet steg raskt og oversvømmet de lavestliggende gårdene ved nordenden rundt kirken. Der ble alt stående under vann, både kornet på åkrene, høyet, husene og alt annet folkene der eide. Men også andre gårder rundt vatnet ble rasert av flom og steinras.

Det stigende vatnet fikk folk til å rømme gårdene. Den første tanken var å søke tilflukt på setrene oppe i dalen og på fjellet. Men underveis ble de møtt av et enda skrekkeligere syn: nedover den flomstore elva kom både seterhus, melkekoller, melk, ost og smør drivende! Flomvannet hadde med andre ord tatt skikkelig for seg også på setrene oppe i Valldalen. Det må ha vært litt av et sjokk både for de flyktende bøndene og husfolkene deres å se både seterbuer og den del av vinterforsyningen som ikke var kommet til gards, hastig flyte forbi dem på elva i retning Røldalsvatnet.

Slik berettet i hvert fall røldalsbøndene for sorenskriveren, lensmannen og lagrettemennene da de nesten på dagen ett år etter satte tingrett på gården Seim i Røldal. Bak-

grunnen for tingretten var selvfølgelig at bøndene i Røldal ville ha redusert skatt og avgift på grunn av den ulykken som hadde rammet dem året før.

De første bøndene som ble kalt fram for å forklare seg for retten, var Knut Olsson og Josef Pederson som drev brukene på Seim. I tillegg til det vi allerede har nevnt om tragedien, forklarte de at de hadde tapt sitt korn og høy pluss en del åker og eng. De begjærte derfor besiktigelse og takst, slik at de kunne få redusert både skatter og avgifter.

Dermed måtte sorenskriveren, lagretten og lensmannen ta beina fatt sammen med bøndene for å se nærmere på skadene. Og de fant blant annet at store deler av gårdens åker og eng var vasket bort ett sted, mens et annet område var overdekket med store steiner. Retten kom til at bare på Seim hadde de mistet åker for over halvannen tønnes utsæd. I tillegg hadde gården mistet bø og eng tilsvarende det som skulle til for å fø mer enn ni naut.

OGSÅ HORDA BLE RAMMET

Dagen etter var retten på gården Horda litt lengre vest ved vatnet. I Indre tun hadde man mistet åker for en tønnes utsæd - og bø og eng tilsvarende det som skulle til av høy for å fø åtte naut. Som følge av den mangel på høy som var oppstått, hadde man det påfølgende år vært nødt til å legge igjen store åkerlapper og dyrke høy i stedet. Også i Ytre tun i Horda hadde man mistet så mye bø og eng at man hadde måttet legge igjen store deler av kornåkrene for å dekke behovet for høy til dyrene.

SKATTEREDUKSJON

Retten så selvfølgelig i nåde til de røldals-bøndene som var rammet av naturkreftene. Men noe skattefritak for mer enn det som kunne blitt dyrket på den forsvunne jorden, var det ikke snakk om. Resten av jorden måtte de betale både skatt og tiende av. Den gangen hadde de heller ikke noe statlig naturskadefond. Så gjenopprettingen av gården etter flommen, måtte bøndene ta på egen kappe - og ved eget slit.

Kilde: Sorenskrivaren i Hardanger og Voss, Tingbok I.a.f.3, 1760-1767, fol. 74b ff.

Dend 13 Augl. (1764) blev Retten betiendt paa Gaarden Seim, beliggende i Røldahl, med Eftterskrevene Eedsorene Laug Rettesmænd Christopher Langesetter, Thomas Jaastad, Daniel Eitrem, Torgier Alsager, Torbiørn Hauge og Torbiørn Jacobssøn Lotte nærværende Lensmanden Joen Torchielsøn Hause, derefter tillagde ordre og fuldmagt møtte paa Fogden Hr. Kammer-Raad Juels vegne for at iagttage og paasee Kongens Interesse, og lagde hand i Rette den Constituerede Stiftsbefalingsmand Hr. Etats-Raad Bagers skrivelse af 27de Martj sidstleeden saalydende : hvor da for Retten fremstoed Knud Olsøn og Joseph Pedersøn som beboere af denne gaard Seim, og beklagede dem hvorleedes deres paaboende gaard Seim, tillige med heele Røldahl, udj nest afvigte 1763 aar, paa En Fredag aften og Natten til Løverdagen, udj Augl. Maaned, 5 ugger for Michelsdag af sterck platz Regn med Torden og Lynen, blev i en hast oversvimmet med vand, saa alt laae under vand, kornet paa agerne med høet, deres huuser og alt hva de eiede, hvor over de af forskræckelse, tillige med al Almuen vilde flygte paa Fieldene til deres sætterboelig, men paa veien møtte dem sætterhuusene, Melckekoller, Melck ost og smør, hvorover de aldeeles blev forsagt og viste intet Raad at gribe til, i disse ulyckelige omstændigheder, har disse tvende Beboere forliist foruden deres Korn og Høe Endeel Ager og Engeland, det de begierede besigtiget og Taxeret til aftags erholdelse. Sorenskriveren med Laugretten og Lensmanden, i følge af disse tvende opsiddere, forføyede os i Marcken for at besigtige og grandske denne Gaards tagende skade der er befunden saaledes : dette Kircke-Sogn Røldahl som liger 5 store Miile til Fields, udj en Dahl der har en stor Fersksøe eller vand, hvor om gaardene ligger, og er dalen omringet med høye store bratte fielde, hvor fra, da den stercke Regn er falden, er udgaaed mange store steenskreer, der med sig har Revet mange store træer og meget skov, der alt har stoppet det Ferske Vands udløb, som da i en hast har opvoxet og oversvimmet det heele Kirkcke sogn, har udreevet og borttaged paa et steed, og paa et andet land overdæcket med store steen Røyser, da denne gaard har forliist i agger over halvanden tønde udsæd, og af bøe eller Engeland er borttaged over 9 Nøds Foster.

Marianne Herfindal Johannessen:

Sogneprest Peder Harboe Hertzberg og hans kallsbøker

Kallsboken er prestegjeldets «historiebok». Der blir det skrevet inn dokument og opplysninger som antas å ha stor betydning for embetet, og som var mer enn det en mann kunne huske.

De første forsøkene på å få kallsbok i Norge, var det biskopene som sto bak. Først ute var biskop Peder Krog i Trondhjem stift i 1689. Det resulterte i fire prestegjeldsbeskrivelser, for Oppdal, Skogn, Snåsa og Steigen. I Christiansands stift prøvde biskop Nyrop i 1723 å få prestene til å føre såkalte «herredsbøker", dvs. kopibøker der det også ble innført opplysninger om prestegjeldet. Det er imidlertid ikke kjent at noen slike «herrredsbøker» er bevart, så dette forslaget fikk trolig liten betydning. I 1730-årene kom biskop Peter Hersleb i Christiania med et pålegg om at presteskapet i hans distrikt skulle føre kombinerte kalls- og kopibøker. Det ble gitt detaljerte punkter som skulle omtales i kallsboken, bl.a. om prestegjeldets navn, geografiske utstrekning og inntekter, om prestene (series pastorum), om kirkene, prestegården, kommunikanter (nattverdsgjester), kirkebøker og dokumenter som var oppbevart i prestegjeldet, og om antikviteter eller spesielle ting man visste om og som burde nedskrives for ettertiden. Vi vet at biskop Herslebs påbud førte frem fordi det er bevart en hel del kallsbøker påbegynt i 1732 fra hans bispedømme.

Bergen stift

Men i Bergen stift (Hordaland, Sogn og Fjordane og deler av Sunnmøre), er det bare bevart noen få kallsbøker fra 1700-tallet. I tillegg til noen kallsbøker fra Sunnmøre, finnes det en fra Selje og en fra Davik fra 1700-tallet. Såvidt vi vet, er det altså ikke bevart en eneste kallsbok fra Hordaland fra 1700-tallet. Den fra Davik ble ført av Thomas Georg Krogh (1714-1785) som ble: «forfattet Tid eftter Anden siden Min til Kaldet Ankomstes Dato som var d. 12te Martz 1742». Denne kallsboken inneholder opplysninger om Davik prestegjeld og prestegård.

Peder Harboe Frimann (1713-1759) var født i Selje som sønn av sogneprest Claus Frimann og hustru Anna Harboe. Peder Harboe Frimann hadde vært kapellan i Nannestad fra 1738 og tjenestegjorde som feltprest ved det 2. Akershusiske regiment i et år. I sin tjenestetid på Østlandet må han ha blitt fortrolig med føring av kallsbok. Han ble utnevnt til sogneprest i Selje i 1745, og allerede året etter startet han med å føre kallsbok. Denne kallsboken ligner både på kallsbøker innrettet etter biskop Herslebs påbud, og de senere kallsbøkene som ble ført etter biskop

Neumanns ordre fra 1828. Kallsboken fra Selje har følgende inndeling: prestegjeldets sogn, manntal og grenser, mensalgods, inntekter av tiendeoffer og lignende, prestens utgifter, om presteenkegården, opplysninger om prestegårdens rettigheter, inventar og bygninger, og til slutt opplysninger om prestekallet, kirkene og prestene, samt merkverdigheter tilknyttet disse.

Jacob Neumann (1772-1848) ble biskop i Bergen stift i 1822, en stilling han hadde til 1848. Før 1822 hadde han vært kapellan og sogneprest i Asker. Neumann var opptatt av skolevesen, politikk og historie. Noe av det han er mest kjent for i ettertiden er i følge prost Johan Fredrik Lampe:

"sin største Fortjeneste har han af det geistlige Arkivvæsen, som han fik ordnet, efter at det paa mange Steder havde været i den bedrøveligste Forfatning».

Fra sin tid på Østlandet har Neumann vært godt kjent med kallsbøker og deres verdi. Om føring av kallsbøker har han skrevet følgende i et brev til prosteskapet datert 3. september 1828:

"Det er stedse et fortjenstlig Arbeide at samle for Efterslægten bidrag til nøiere Bekjendskab med det Sted og den Stilling i hvilken man selv lever og virker. I Særdeleshed ere særegne Noticer om Præstekalderne og Præstegaarderne saare viktige for den efterfølgende Række af Præster, ligesom deslige Optegnelser ere underholdende for Historikeren og Statistikeren i Almindelighed»

På bakgrunn av betraktningene i sitatet ovenfor og det faktum at kallsbøker ble innført i Akershus stift «allerede i midten af det forrige Aarhundredede» anmodet han nå sine prester om å anskaffe og føre kallsbok. Biskop Neumann gjorde også rede for hvordan kallsboken skulle føres. Den skulle inndeles i syv ulike tema, 1) prestegjeldets grenser og inndeling, 2) kirkenes antall, navn og inventar og historiske minnesmerker, 3) series pastorum (om prestene), 4) prestegården og eventuelle husmannsplasser, 5) mensalgodset, 6) klokkergården, skolebygningene og bygdemagasinet og 7) merkverdigheter, inkludert folkeminner og sagn.

Biskop Neumanns påbud om føring av kallsbok fikk stor betydning her på Vestlandet. Det er fra svært mange prestegjeld bevart kallsbøker som starter i 1828. Kallsbøkene varierer imidlertid veldig i innhold; mens noen kun inneholder opplysninger som gjelder prestene og prestegjeldet, inneholder andre kallsbøker også fyldige beskrivelser av eldre dokument i prestegjeldet og merkverdige hendelser. I denne artikkelen vil det bli lagt mest vekt på innførsler av merkverdigheter i kallsbøkene for Kvinnherad.

Kallsboken for Stord hører til de førstnevnte, her er altså lite opplysninger om merkverdigheter, annet enn det som gjelder prestene. Magister Thomas Svendsen Scheen var sogneprest i Stord i perioden 1715-1723. Om

ham og hans ekteskap har sogneprest Daae skrevet i kallsboken at:

”Præstegjeldets nu levende meere end 80 aarige Klokker har sagt mig, at han vel har hørt Scheen omtale som en meget egen og tildeels meget stiv eller haard og vanskelig Mand, men at han dog ikke var Skyld i sit mislige Ægteskab. Han maatte for sin Kones Skyld ofte rømme sit Huus, saaledes at han stundom tilbragte endog 8 hele Dages Tid i den kolde, usle, ..lige, paa «Frugaardsbjerget» opførte Tiendebod, kun at hans Tjenestedreng af og til bragte ham nogle Fødemidler».

Kallsbøkene fra Kvinnherad skiller seg sterkt fra Stord og de andre prestegjeldene i Sunnhordland. I arkivet etter Kvinnherad prestegjeld er det bevart hele to kallsbøker fra 1820-tallet. Den ene kallsboken er en virkelig kallsbok innrettet etter biskop Neumanns brev, autorisert i 1829. Den andre kallsboken startet Peder Harboe Hertzberg å føre lenge før Jacob Neumann ble biskop og gav prestene sitt påbud. Biskop John Nordahl Brun var biskop mellom 1803 og 1816. I hans tid som biskop fikk sognepresten i Kvinnherad, Peder Harboe Hertzberg, tillatelse til å benytte en ubrukt ministerialbok til en:

"saakaldet Kaldsbog, for deri at samle og afskrive de gamle Efterretninger som her ved Kaldets Papirer mueligens kunde findes, og ansees værdige at opbevares; og saaledes redde de faae Levninger af deslige Efterretninger, som endnu gives, samt optegne hvilke jeg herefter kunde være saa heldig at opdage. Tillige agter jeg her at antegne de mærkværdige Begivenheder, som her i min Embedstid, kan indtræffe"

Fra 1829 kalles denne kallsboka for en «Materialbog». Peder H. Hertzberg har forklart dette slik:

”da Biskop og Doctor Neumann i Aaret 1828 anmodede Stiftets Præster om at holde en Kaldsbog, indrettet efter hans Anviisning, saa bruger jeg herefter denne kun som en Bog til at indsamle Marialer (materialer) i af hvilke kan uddrages, hvad der tiæner til Indførsel i den virkelige af Biskopen omanmodede Kaldsbog, som af ham vil, med Tiden, det jeg haaber, blive authoriseret. – Skrevet i April 1829».*

For oss som har hatt mulighet til å sammenligne de to kallsbøkene fra Kvinnherad, er det lett å fastslå den store forskjellen på dem. Den eldste kallsboken, den som fra 1829 kalles materialbok, er den mest rikholdige med tanke på innhold, mens skriften er desto vanskeligere å lese. Den egentlige kallsboken som ble startet ført etter Neumanns påbud har denne inndelingen i emner: Om prestegjeldet, om kirkene, om prestene, om Malmanger prestegård, om det benifiserte godset, om merkverdigheter av natur, kunst, minner og sagn, og om inntektene av sognekallet.

Den eldste kallsboken (materialboken) har i følge oversikten foran disse emnene; Om Kvinnherads prestegjelds prester og kirker, om Malmanger prestegård og det til prestebolet benifiserede gods, om hvilke merkverdig-

heter som har skjedd og fremdeles kan skje, og om Baroniet Rosendals historie og besittere. Tilsynelatende er disse to bøkene like i innhold, bortsett fra at materialboken også forteller Baroniets historie. Ved å ta disse to bøkene i nærmere øyesyn ser vi at det er mer som skiller dem. Materialboken er virkelig brukt som materialbok, altså en bok der stoff (materiale) kan hentes til den egentlige kallsboken. I denne er det innført innholdet i gamle dokument som på Peder Harboe Hertzbergs tid har vært oppbevart på Malmanger prestegård, men også av dokumenter som var oppbevart rundt omkring på gårdene i Kvinnherad. Noen av dokumentene er fremdeles oppbevart i arkivet etter Kvinnherad prestearkiv, mens andre er ukjente for oss. Noen av dokumentene var på Hertzbergs tid svært gamle og, «bør, for deres Ældes Skyld, ordlydende indføres her». Også i andre kallsbøker er det innført bemerkninger om gamle dokumenter, bl.a. i kallsboken for Fana, som nevner eiendomsdokument vedrørende gården Milde fra 1600-tallet.

Prestene Hertzberg

Hvem var så denne sogneprest Peder Harboe Hertzberg som satte i gang med å føre kallsbok før han ble bedt om det? Innledningsvis så vi at sognepresten til Selje, Peder Harboe Frimann (1713-1759), også startet med å føre kallsbok av egen fri vilje. Dette var ikke det eneste fellestrekket mellom P. H. Frimann og P.H. Hertzberg, det var også slektskap mellom dem. Peder Harboe Hertzbergs bestemor, Dorothea Catrine Hertzberg født Harboe, var søster av Peder Harboe Frimanns mor, Anna Frimann født Harboe. Peder Harboe Hertzberg var en av mange prester i familien Hertzberg. I Hordaland har vi hatt mange prester Hertzberg på 1700 og 1800-tallet. I Finnås prestegjeld satt prester av denne familien sammenhengende i over 80 år. De fleste prestene Hertzberg gjorde seg sterkt bemerket i sine prestegjeld og mange av dem fikk tilnavn, potetespresten, treskopresten osv. I det følgende vil jeg derfor presentere hans nærmeste slektninger som også var prester og gjorde seg sterkt bemerket.

Peder Harboe Hertzberg (1775-1830)

Han er en yngre bror av den mer kjente sogneprest og prost Niels Hertzberg. Peder Harboe Hertzberg, har ikke fått noe tilnavn i de bøkene som omtaler ham, men han kunne like gjerne fått et han også, helst noe om vær og vind. I arkivet etter sognepresten i Kvinnherad finnes det to protokoller som i stor grad omhandler vær og vind ført i pennen av Peder Harboe Hertzberg. Hovedsakelig er disse væropplysningene innført i forbindelse med avl og utsæd på prestegården Malmanger, men det er tydelig at han har hatt stor interesse for været. Interessen har nok Peder Harboe Hertzberg arvet etter broren Niels, som drev med meteorologiske observasjoner og bl.a. utga en del meteorologiske bemerkninger basert på 15 års observasjoner. I følge sin selvbiografi i kalls-/materialboken

bodde Peder hos broren Niels fra 12 års alderen av. Peder Harboe Hertzberg overtok også Kvinnherad prestegjeld etter sin bror Niels og var sogneprest i Kvinnherad fra 1803-1830.

I denne første «kallsboka» for Kvinnherad, er det innført alt fra «mærkværdigheder» til opplysninger om prestegården Malmanger. I samme bok presenterer Peder Harboe Hertzberg seg selv slik:

"Jeg er født paa Findaas Prestegaard i 1775, d 1ste Maji, af Forældre Sognepræst til Findaas og Provst over Sundhordlehn, Peder Harboe Hertzberg, og Christiane Vinding, datter av Provst og Sognepræst til Kingservig, Niels Vinding og Johanne Christine Christiansdatter; disse mine Besteforældre vare begge fra Danmark, ligesom og min Farfader, Niels Hertzberg, min Faders Formand i Findaas Kald. Min Farmoder Dorthe Cathrine Harboe var født i Nordfiord.

Fra mit 9de Aar nød jeg Underviisning af min Broder Niels, medens han var Capellan paa Findaas, og siden fra mit 12te Aar, da jeg kom i hans Huus her paa Malmanger. 1792 om Høsten kom jeg i Bergens Skoles øverste Klasse. 1794 d. 16de Julii dimitteret af Rector og Professor Arentz, til Kiøbenhavns Universitet. Samme aar, efter Examen Artium, hvor jeg erholdt Caracteren Laudabilis, blev jeg Student, eller Accademisk Borger, 7de November - Anden Examen Philosophiske deel tog jeg 16de april, og den philologiske deel d 5te October, begge i 1795 med Characteren, Laudabilis. 1ste November 1799 tog jeg Attestas med Charat. Haudabillau debitus. D. 14de Sept. 1800 prædikede jeg til Dimis i Opsloe Kirke for Biskop Scmidt, og erholdt Laudabilis. Den 16de ejusdem tog jeg catheketisk Examen under benævnte Biskop, og Præsten ti Opsloe Hr Sandberg og fik Hauillaudabilis af Sognepræsten til Rakkestad, nu Consistorialraad og Provst over Mellem Borgesyssel i Smaalenes Amt, Her Thorkield Askehoug hos hvilken jeg antog Informator Tiæniste for hans Sønner, da jeg i November 1799 forlod Kiøbenhavn, blev jeg kaldet til Capellan pro Persona, d. 30te Januari 1801, ordineret til Præst i Christiania 12te Marts samme Aar. – Ved min Broders Forflittelse til Kingservig blev jeg 1803 d. 13de April, kaldet til Sognepræst til Qvindherrit af Grev Rosenkrone, og erholdt, under 13de Maji, s.A. kongelig Confirmation paa mit Kaldsbrev. Jeg forlod da Rakkestad 1803 i Maji, og kom hertil dagen før Pindse Aften, d. 29de Maj, og forrettede første gang i Qvindherrits Hovedkirke Pintzedag 1803. Efter at have været borte fra Føde Egn og Slægt i næsten 11 Aar, fraregnet et kort besøg, jeg giorde hid fra Kiøbenhavn 1796 i Anledning min Søsters Bryllop. I Julii 1803 reiste min Broder til Kiøbenhavn, som Hovmester for Kammerherre og Stiftsamtmand over Bergens Stift, HerHauchs 2de Sønner og forrettede jeg kaldet imidlertid indtil han Juuletider samme Aar kom tilbage, og i siste deel af dette sit Naadens Aar selv bestyrede alt, til 25de Marts 1804.

Imidlertid blev jeg af min Broder, paa Provsten Hr Johannes Bruns Vegne, indsat i Biørkevolds Kirke d. 11te Marts, Midfaste Søndag 1804.

Den 20de April 1804 indtraadte jeg i Ægteskab med Frøken Else Marie Knagenhielm, født paa Helleland i Hardanger 22de Maji 1781, en Datter af Major Hans Knagenhielm og Anna Kristine Elkier, datter af forrige Forvalter paa Baroniet Kammerraad Søren Elkier og Else Marie Godske. I dette Ægteskab avlede jeg følgende Børn: 1. Anna Nicoline Kristine d. 13de Dec. 1804. 2. Søren Elkier,26de September 1806, som nu er Discipel i Bergens Skole, 3. Peder Harboe, 14de December 1807, han døde 30te Marts 1820, som Discipil i Bergens Skole, 4. Hans Knagenhielm, 24de November 1809, er nu Discipel i Bergens Skole. 5. Mariane 18de November 1811. 6. Gerhard Kristian Rosenkrone, 20de Sept. 1813, døde 26de Marts 1814. 7. Else Marie 26de Februar 1815. 8. 16de marts 1817 Dorthea Elisabet. 9. Christian Cornelius 22de November 1819. – 20de Marts 1821 døde min Hustroe Else Marie i sit 39 10/12 aar efter 6 dages Sygdom. Hun blev begravet 30te Marts derefter, og hold Biskop Pavels Mindetale over hende den 6te Søndag efter Paaske, ved hans Visitas her samme Tid. –

Den 3die Januar 1823 indtraadte jeg atter i Ægteskab med Jomfru Henninge Dorthea Dahl, en Datter af Krigskommissair Henning Frimann Dahl og Inger Dorthea Alstrup, født paa Aanarheim i Tysnæs Præstegield d. 1ste maji 1789.

Jeg har – sit Laus Deo! – blandt mange Velsignelser i dette med Glæde og Sorger omvexlende Liv, ogsaa nydt en god Hælbred, hvilket ogsaa udfordres i Sligt besværligt Kald, hvor Folkemængden og Forretningerne aarlig tiltager. Men Synet paa mit venstre Øje leed megen Skade ved en besværlig Reise til Ænæs d. 19de Marti 1819. I sær da jeg maatte ligge i en liden, og meget fugtig, saakaldet Glasstue paa Ænæs om Natten; Aarlig siden den Tiid har jeg haft Anstød af denne Øjen Svaghed, og i Aar- 1823- i sær, saa at jeg har maattet underkaste mig den smertefulde Cuur, at lade mig sætte og lære et sitatium, eller Trækster i Nakken. Dette, saavel som Øjets Svaghed indskrænker mig meget. – Besynderligt er det, at paa samme Tiid og Sted og Stue fik den gamle Jon Klokker ogsaa samme slags Skade paa venstre Øje. Han som gammel Mand, og som intet vilde bruge, blev blind paa Øjet. – Denne Klokker, Jon Pedersen Krogh døde d. 1ste December 1823 – 75 4/12 Aar gammel efter at have baaret Vanhelse næsten al sin Embetstid, som varede i 38 8/12 Aar.

Slik presenterte Peder Harboe Hertzberg seg selv i kalls-/materialboka. Han var slett ikke noe utenom det vanlige i sin egen familie. Det kan vi se i den etterfølgende presentasjonen av slektningene.

Niels Herzberg

Bestefaren Niels Jensen Hertzberg – «medisineren» (1690 -tallet- 1764)

Den første av dem, Niels Jensen Hertzberg, ble i 1744 utnevnt til sogneprest til Voss. Han byttet imidlertid til seg Finnås prestegjeld fordi den der ansatte sogneprest Johan Christopher Haar var så redd sjøen. Niels Jensen Hertzberg hadde i tillegg til utdanning som prest også studert medisin. Den medisinske utdanningen fikk han god nytte av som prest i Finnås, der det på den tiden ikke fantes noen lege og den nærmeste befant seg i Bergen. Niels Jensen Hertzberg hadde tidligere vært i Viborg og hadde der mistet store verdier i brann. Han var nærmest fallitt da han døde i 1764.

Faren Peder Harboe Hertzberg (1728-1802) – «potetespresten"

Niels Jensen Hertzberg hadde mange barn med Dorthea Katrine Harboe. Deres eldste sønn, Peder Harboe Hertzberg, (1728-1802), ble i 1749 klokker til Finnås kall. Etter farens død overtok han hele Finnås prestegjeld og i 1785 ble han også prost i Søndhordland. Han overtok også boet etter sin far og slettet i løpet av 12 år hele gjelden. Peder Harboe Hertzberg ble omtalt som potetprest. I boken om Hertzberg-familien skriver sorenskriver Nils Hertzberg at sønnen til Peder Harboe Hertzberg (1728-1802), prost Niels Hertzberg, skal ha skrevet følgende om potetpresten i hans biografi over faren:

"Prost Atke i Kindservik hadde erholdt nogen poteter, som han plantet i sin have, og er visstnok den første som innførte denne nyttige vekst i Hardanger. Prost Hertzberg fikk overlatt en hattfull og prøvet sig frem med dyrkningen av dem. Da det lykkedes for ham, gav han utsæd til andre og «opmuntrede, bad, ja befalet at plante». Han fikk den litt etter litt innført i Søndhordland, hvorfra den spredte sig utover Bergens stift. Han kan derfor med rette kalles for «potetespresten».

Peder Harboe Hertzberg (1728-1802) gav i 1763 også ut en avhandling om potetens fortreffelighet. Denne ble utgitt på nytt både i 1773 og 1774. Han fikk også utgitt en del andre skrifter bl.a. en avhandling om: «Spor om fordums vulkaner paa Findås ø». Peder

Harboe Hertzberg hadde som sin far interesse for legevitenskap og brukte sine kunnskaper til å hjelpe de syke i menigheten. Han hadde imidlertid mange andre interesser; bl.a. lot han starte opp igjen et marmorverk på Moster og arbeidet sammen med sønnen Nils ivrig for å få innført tresko.

Peder Harboe Hertzberg (1728-1802) fikk mange barn, tre av sønnene ble prester i Hordaland.

Christian (1767-1830) var sogneprest til Finnås og prost i Søndhordland. Om ham forteller sorenskriver Nils Hertzberg bl.a. at han under et besøk hos broren Peder Harboe i Kvinnherad falt og skadet den ene foten slik at han senere hadde problemer med å gå. Han fikk også rosenfeber som også slo seg på føttene, de hovnet opp og han fikk åpne sår. Tross i at han var delvis invalid, røktet han trofast begge sine embeter og «utførte alle kallets ytterst besværlige reiser til dets 4 kirker, dels over sjø og dels til lands».

Broren Niels Hertzberg (1759-1841)- Treskopresten

Niels begynte som kapellan i Finnås hos faren. Av faren fikk han veiledning om medisin og arbeidet ivrig sammen med ham for å få innført tresko. Dette arbeidet må ha vært vellykket all den tid sorenskriver Nils Hertzberg forteller at Niels derfor ble kalt: «Tresko-presten».

Niels Hertzberg ble av «grev» Rosen-krone kalt til sogneprest i Kvinnherad fra 1786. Her ble han værende til 1803 da han ble sogneprest til Kindservig (Ullensvang). Etter ham overtok broren Peder Harboe Hertzberg kallet.

Mens Niels var sogneprest i Kvinn-herad kom han og familien i dødsfare da et jord- og steinskred i august 1793 kom ned fra fjellet og truet med å fjerne alle husene på prestegården. Faren for flere ras var absolutt til stede, så etter dette raset i 1793 ble det samlet inn penger for å få flyttet husene på prestegården til et sikrere sted. Dette var imidlertid ikke første gang det hadde vært ras på prestegården Malmanger. Allerede i 1625 var daværende sogneprest Povel Mattsøn Alstrup med familie i livsfare på Malmanger pga. ras. Etter at Niels Hertzberg hadde overtatt Kingersvigs kald, ble han og familien utsatt for en orkan den 25. desember 1806 som knuste de fleste av husene på prestegården. Sorenskriver Niels Hertz-berg skrev følgende om dette:

”bare ved et under undgikk menneskene døden. Hans syke hustru måtte bæres ut i et laken og alle samledes i et hus hvor stormen fikk minst tak».

Niels Hertzberg hadde svært mange interesser, medisin og tresko er nevnt, men han hadde mange flere. Han drev bl.a. med astronomiske iakttagelser, var snekker, laget barometre og termometre, lærte sine elever å svømme, kastet seg over vaksinasjons-arbeidet da dette kom i stand, og er kalt «den merkeligste prest Hardanger har hatt». Han skrev en hel del, bl.a. «Avhandling om vaksinasjon i

Søndhordland og Hardanger 1802", om raset på Malmanger prestegård, om orkanen som skadet Ullensvang prestegård og en hel del meteorologiske bemerkninger, basert på 15 års observasjoner.

Hvad Merkværdigt i Qvinnherret sig har tildraget og fremdeles kan tildrage

Under denne overskriften har Peder Harboe Hertzberg skrevet om mye forskjelligt i både materialboken og den senere kallsboken. Han skrev bl.a. om jordskjelv, isbreen i Bondhusdalen, om orkaner, fjellskred, elvebrudd og ildebranner, i tillegg til bemerkninger om ruiner av tidligere bygninger og oldtidsfunn. Her kan vi bare gi spredte eksempler på innholdet, og har valgt ut litt om Folgefonn, litt om sydøstlige kastevinder og om en orkan som senere har fått tilnavnet «galne-mandag».

Den besynderlige Jøkul af Folgefond

"Glemt havde jeg nær, den besynderlige Jøkul af Folgefond, som i Bondhuusdalen er nedseeget mellem 2de Fiælde. Den bryder foran sig Steen og Muld, intet standser dens kraft, naar den udvider sig, den trækker sig derpaa nogle Aar tilbage; eller forminskes, den bestaaer af lutter Iis, som oppe i Dagen viser sig og i adskillige Figurer, hvorunder huulheder og Render, hvorigiennem Vandet om Sommeren render. Min Broder N. Hertzberg har ved Barometer Observation fundet, at Jøkulens, eller Iisbræens underste, hvor Morainen ligger foran der, er 489 Alen over Havets Flate (...) og Folgefonds største høide er omtrent 2400 Alen over havet. Denne Jøkul er den største, og havet nærmest liggende i Norge».

Sydostens rasende kastevinde

Peder Harboe Hertzberg forteller om den skade «Sydostens rasende kastevinde» har gjort både i hans formenns tid, og i hans egen tid. Spesielt husker han orkanen som raste 16.-18. desember 1817, da de ikke kunne stå på bakken når kastevindene kom:

"I min Tid mindes jeg især, og fleere hersteds Beboere med mig, hver for sin Part, d. 16, 17, 18 December 1817. I de 3 Dage rasede en Orcan fra Øst til Synden, og sydost til Synden, længere ind i Fiordene syntes den meere Østlig, ja nordøstlig. Her var den overalt. Mine Tiænere, saavelsom jeg selv, som maatte vove os ud, kunde umuelig staae paa Marken, naar Flagene komme. Den kastede min Dræng, Ole Monssen, en stor stærk Kar, der skulde ledsage 2de Gienter ned til Fæehuusene om Morgenen, i det han havde dem hver under Armene, tillige med en indsvøbt tændt Lygte i Haanden, med samt Giæntene, fra Staldens øverste hiørne, ned paa Staldageren, uden at de neppe rørte Jorden. Der faldt de overende, og han ovenpaa dem, dog kom ingen sønderlig til skade. Dette var et ærværdigt Syn. Orkanen reev paa alle Præstegaardens Huuse ¼ Part af Nausttagets heller, kiølen af

Stuen, som den kastede oven over Træerne, ned paa Taget tæt ovenfor det nederste Vindøge i Storstuen, hvor den sønderslog 2de store heller. 1 Alen længere ned, da havde storstue Vinduet været Kraset. En Lykke var det for os alle, at Huustagene vare frosne. Dog tog en Flage et Stykke Muld af mit Løetag 3 Alen i Fierkant og kastede de det et haglskud bort fra Løen. Stærk kulde fulgte med, og efter Orkanen. saa langvarig og tillige stærk Orkan viste de Ældste Folk ikke engang at have hørt tale om».

Sogneprest Hertzberg og orkanen «galne-måndagen»

Sogneprest Peder Harboe Hertzberg (1775-1830), var som tidligere nevnt, meget opptatt av vær og vind. Hans nedtegnelser om været i perioden 1812 -1830, er innført i en egen protokoll, men det er også slike innførsler i kalls- og materialboken. Han forteller at han 9. og 10. mars, dagene før «galne-måndagen", holdt preken ved Ølve i Kvinnherad. Den 9. mars var det sterk nordvest med snøfokk, den 10. slo været om til storm og regn fra syd så han måtte ligge værfast på Terøen (Terøy). Om ulykkesdagen mandag 11. mars 1822, skrev han at været var roligt, og at de gode og gjestfrie folkene på Terøen hadde forsøkt å overtale ham til å utsette hjemreisen fra Terøen til kl. 9 – 10 om morgenen. Han skriver videre at:

"En rasende Orkan af Nordvest sprang op kl. 10 ½ Formiddag, med sneefog. Den ødelagde mangfoldige Baade og Fartøyer, og Jægter især ved havet og paa Bergens Leed. Mange Mennesker druknede; dog kun 2de gutter paa en Jægt af dette Præstegield, Men av Ous Præstegield næsten 100. 13 Deels Jægter deels Slupper strandede paa strøget fra Oukland [Økland] til Lyngholmen i Findaas Præstegield.»

Hadde han latt seg overtale til å vente med hjemreisen, hadde uværet truffet ham midtveis i fjorden mellom Ølve og Rosendal, og da! «Gud maae selv best vide, hvordan det havde gaaet!»

Om Mennesker, omkomne ved ulykkelige Tilfælde

I materialboken er det blant merkverdige hendelser også en liste over mennesker som omkom ved ulykkelige tilfeller. Det er i alt 103 dødsfall som det er innført historien bak, og sogneprest Peder Harboe Hertzberg har skrevet dem ned i 1824 og 1825. Disse underetningene om dødsfallene er: «uddragne af Ministerialbøgerne, men især af Troeværdige Folks Sagn, da Ministerialbøgerne lidet, ja fast intet derom melder».

Hans kommentar om at det i kirkebøkene står lite og ingenting om hendelsene bak dødsfallene er aldeles korrekte. I svært mange tilfeller står det ikke annet i kirkeboken enn at vedkommende er «jordet» (begravet) eller druknet. Det er altså mange dødsfall vi kan få den bakenforliggende årsaken til i materialboken, men i noen tilfeller er det sprik mellom innførslene i

kirkeboken og materialboken med hensyn til når et dødsfall skjedde.

Blant de 103 som døde ved ulykkelige tilfeller er det en sterk overvekt av drukningsulykker. Noen drukningsulykker var uhell som skjedde på grunn av dårlig vær, eller dårlig sjømannskap, i andre drukningsuhell var det barn involvert, og atter andre var på grunn av «det forbandede Fylderie». Alle de ulykkelige tilfellene var ikke drukningsulykker, det var også dødsfall på grunn av fall, sne- og steinras, men også det de har regnet som dødsfall på grunn av selvmord. Materialboken gir slik sett ikke bare de tørre fakta om når en person døde, men gir også et bilde av hvilke dødsårsaker som kunne ligge til grunn for innførslene i kirkebøkene. En del av dem som har fått omtale i materialboken, er ikke funnet innført i kirkebøkene som døde. I det følgende vil jeg gi noen eksempler fra materialboken om mennesker som omkom ved ulykkelige tilfeller. Samtidig vil jeg vise forskjellen mellom det som står i materialboken og kirkeboken om dødsfallet, i den grad dødsfallet er innført i begge bøkene.

Spændt iheel af sin egen Horse

Den første av dødsfallene har Peder Harboe Hertzberg beskrevet slik:

”1784 eller 1785 blev gaardmand Mathis Olafsen Skeje Spændt iheel af sin egen Horse paa Malmanger i et Juulegiæstebud. Han og hans Svoger Jens Halvorsen Hatteberg havde i Laget tvistet om deres Horses størrelse. Disse bleve tilhentede, og i det Mathis vilde til at maale sin, slog hun op efter Jenses, og traf uhældig sin egen Herre for Brystet, saa han laae død paa Stedet». I kirkeboken står ikke Mathis Olafsen Skeje innført som død, annet enn som en anmerkning i forbindelse med hans sønn, Ole sin dåp i 1778. Det står da at dennes fader ble: spændt ihiel paa Malmanger af sin egen horse i et barsøl eller Juulegiestebud.

Vi ser at det er forskjell i når ulykken skal ha skjedd, samt at det er mer opplysninger i materialboken.

Tog hans med Sorte Snorer betrægte hue for en Aarre

”Drængen Samson Andersen Nerhuus, ved 30 Aar gl. blev dødelig saaret i halsen, da han var paa Aareskytterie, af Thorbiørn Thorbiørnsen Bakka, der om Morgen i Daggryet tog hans med Sorte Snorer betrækte hue for en Aarre; han døde 8 Dage derefter. Her skal være henved 50 Aar siden».

I kirkeboken står det bare at det var holdt ligprediken over ungk. Samson Andersen Nerhuus, 23 år gammel i 1787.

I hiel slaget af en stor steen

Hans bror Gotskalk, er innført som en av dem presten har «kastet jord paa» i kirkeboken i 1786. I materialboken får vi vite at han «*blev i hiel slaget af en stor steen fra Bergsfieldet, da han kom roende forbie det».*

Gotskalk var ikke den eneste som mistet livet av store steiner. I materialboken finner vi at «*Drængen Johans Knudtsen Naterstad, 12 a 16 Aar gl., blev for 40 til 50 Aar siden, knust af en Svær flad Steen i Marken, som skrev udover ham, da han som Giætlegut passede Smalen*». Om ham står det i kirkeboken i 1784, at det var holdt likprediken over en 18 år gammel dreng.

En annen som skal ha omkommet under en stor stein, var «*Drængen Fartein Johansen Raudstein, 14 Aar gammel, For henved 30 Aar siden, fandtes død under en stor flad Steen, som stod i et Giærde, hvilken han formodentlig har villet, som andre, men voxne og stærke Folk, bevæge til Side for at komme giennem Giærdet. Steenen har faldet over ham og havde deels knust, dels Qvalt ham*». – Jeg har ikke funnet ham innført som død i kirkeboken for Kvinnherad.

Falden i Søvn, og saaledes sovende være nedfaldet

I kirkebokens lister over døde får vi vite at det ble holdt likprediken over «dannemand» Johans Mikellsen Kroka, 60 år gammel i 1777. I materialboken får vi denne historien om samme mann:

"Manden Johans Mikellsen Kroka, fandtes død tæt ved, eller et stykke neden for et Øspetræe, han havde styvet, da Manden var meget hengiven til Søvn, vil man troe, at han, efter at have styvet grenene af Træet, har sat sig i Kløfterne til Hvile, og derpaa være falden i Søvn, og saaledes sovende være nedfaldet. – Her 54 a 56 Aar siden».

Omkom i en Snefond under Rype Skytterie

I kirkeboken for 1793 er drengen Jon Andersen Guddal blant de døde. Han var 20 år gammel og «omkom i en Snefond». I materialboken står det at han: «*i Aaret 1792 blev bortrevet af en Snee Skavel paa Naterstad Fieldet hvor han gik paa Rype skytterie. Ved at støde med staver nedigennem Sneen fandtes han*». Vi får her vite både at han var på rypejakt, at han var på Naterstadfjellet og at han ble gjenfunnet ved hjelp av søking med staver gjennom snøen.

Også Halvar Jensen Øvre Fedt omkom i en sneskavl under rypejakt. I kirkeboken for 1772 ser vi at det ble holdt likprediken over ham, men det står ingenting om hvordan han døde. I materialboken derimot, står følgende: «*Manden Halvar Jensen Øvre Fedt 50 Aar gammel, bleve borte i en Sneeskavel paa Englafield, da han der gik paa Rype skøtterie. Her er vel 55 Aar siden. Han fandtes strax*».

Det var ikke bare på rypejakt det kunne gå galt. En dreng fra Aarsand druknet mens han var på andejakt, eller som det står i kirkeboken i 1782: «som blev funden død i et vand i Marken af vaade udfaldet». I materialboken står det slik: «*Drængen Kittel Knudsen Aarsand, henved 20 Aar gl. druknede i et Vand paa Fieldet ved at vade ud efter Ænder, han der havde skudt – fandtes*

dagen efter, 42 Aar siden».

Kuldseglede ved Stanganæs paa Hiemreisen fra Bergen

I materialboken står en hel historie om dødsfallet til Halvar Svalesen store Gjerde, fortalt av Olaf Knudsen Næs som overlevde.:

"Manden Halvar Svalesen store Giære, 40 Aar gammel, druknede for 36 Aar siden i Ølves Fiorden. Han og hans Medreisende, den endlevende Olaf Knudtsen Næs kuldseglede ved Stanganæs paa Hiemreisen fra Bergen i stærk Nordenvind, tæt under Landet; De kom begge straxs paa Kiølen og holdte de sig der indtil de bleve drevne omtrænt mit ind i Fiorden, der tabte Halvar sine kræfter, og sin Samling, og skiøndt Olaf giorde alt hvad han formaaede til at holde ham paa kiølen, faldt han dog af, han fandtes ikke. - Olaf drev med Baaden den heele Dag, indtil den strandede ved Beltesnæs ved Kaldestad i Huusnæs, til hvilket sted fra Stanganes i Ølve er gode 1 ½ Miil; og havde han end kræfter til at bierge sig selv paa Land. - Seent drev Baaden, som var en Sexæring, da Seglet, som var heiset i Toppen, stod fast. Og var det et besynderligt Tilfælde, at ingen Baad paa det heele strøg skulde da findes, hvorved begge de lidende kunde efter kortere, eller længere Tids forløb, vordet biærgede. Ikke heller skulde ingen komme til at høre deres Raaben, eller see dem, thi Ulykken skeede om Morgenen ved lys Dag. Og ved at drive forbie Skorpen og Hælvigen og Raudstein kunde Olag dog let blevet bemærket og hans Raaben hørt. - Hans knær vare ganske hudløse og blodige, da han kom til min Broder Dagen efter og berettet sin Ulykke».

På tross av den livaktige historien som den overlevende skal ha fortalt sogneprest Niels Hertzberg, kan jeg ikke finne ham innført som død i kirkeboken. Det kan selvsagt ha med å gjøre at han ikke ble gjenfunnet og dermed ikke begravet. Det er jo egentlig de begravede som ble innført i kirkebøkene, ikke nødvendigvis alle som døde.

Det forbandede Fylderie

Noen ganger står det altså lite i kirkebøkene, men desto mer i materialboken. Ett av de tilfellene jeg har lurt på korretktheten i materialboken er vedrørende nr. 23 og 24 av ulykkelige dødsfall som er innført slik:

"1806. Selve Bededagen druknede ved Josnæs: Endre Tørrisen Guddal og Johans Undarheim, begge Gaardemænd. Aarsagen til dette ulykkelige Tilfælde var det forbandede Fylderie, saa den Tiid hærskede paa Vang, da Brændeviin flød der i strømmeviis. Mændene bleve efter Gudstiænesten berusedte, og da Johans Undarheim lod sit Kirkelag reise fra sig beqvæmmede Endrid Guddal og Askild Naterstad sig til at føre ham hiem; men om Eftermiddagen, da de kom til Josnæs, og det blæste stærk Sydøstvind, vilde Johans, som laae bag i Baaden, reise

op og hielpe de andre ved at roe; men hans hoved var for tungt; han styrde ud, og i Faldet hvælvede Baaden. Askild, som ikke beskænket, reddedes af tililende Folk. – De druknede fandtes ikke. –

Den første av dem, Endre Tørrisen Guddal, finnes innført i kirkeboken som «druknet og jordet». Den andre, Johans Hansen Underheim, står bare som «jordet» i kirkeboken. Det står altså ingenting om at han var druknet. Her måtte jeg derfor lete i andre kilder for å se om innførselen i materialboken var korrekt. Det var skifte etter ham samme år, der står det at han var «paa Søen bortebleven». De var altså druknet begge to, men de bør vel ha blitt gjenfunnet all den tid det står at de er «jordet» i kirkeboken.

Ingen faldt paa at det var Raab om hielp eller Skrig af Menneske i Søenød

I materialboken er det for året 1820 innført at:

"Gaardemand Knudt Knudtsen Segleim 57 Aar gammel druknede paa Qvindherretsvigen, Mikelsdags Qvæld. Folk med hvilke han havde talet paa sin hiemreise fra Skorpetveit, saavelsom de der havde seet hans Roen, forsikkrer at han var meget beskænket. Man hørde Raaben og Skrig fleere gange i Mørket om Aftenen, men ingen faldt paa, at det var Raab om hielp eller Skrig af Menneske i Søenød. Først hørtes Raab ved Holmen, sist henimod Næs. Man formoder, at han er faldet ud af Baaden ved at ville tage sin Vampe paa, da Vind og Regn traf ham ved Holmen, men er bleven hængende ved Baaden, uden at kunne hielpe sig ind i den i sin beskiænkede Tilstand, alt til han drev med Baaden for Vinden til henimod Næs, Baaden fandtes næsten fuld af Vand dagen efter ved Svoldal i Fiorden uden at det mindste var borte fra den. Men hans Liig fandtes aldrig».

I kirkeboken er det innført at han var druknet og «jordet». Også her er det et misforhold mellom opplysningene fra materialboken om at han ikke var funnet igjen, og det faktum at kirkeboken sier at han ble «jordet».

Den heele Sag forekomme mig meget mistænkelig

I kirkeboken for Kvinnherad finnes i 1829 innført Peder (Pehr) Samsonsen Skaga som druknet, 39 år gammel. Hvorfor han druknet står det ingenting om. I materialboken står derimot en hel historie om hvordan denne drukningen skal ha gått for seg:

"druknede ved at falde overbord fra en Jægt, den 3de Julii 1829 han fandtes ikke. – Jægten fandtes drivende ved Ulvenæs. Kammeraten fandtes Spondsfuld om Bord, og kunde ingen Forklaring give om hvor tilgik med Peder. Kammeraten, Jon Sigurdsen Bogland foregav, at det Blod, som saaes paa Dækket, var kommet af hans Næse, da han i Fylle stubede ud af Vengen, og slog sig til

Blods. – den heele Sag forekomme mig meget mistænkelig. Jægtebaaden fandtes drivende, gandske løs tæt ved Jægten».

En tragedie kommer sjelden alene

I materialboken står som ulykkelig hendelse nr. 36 og 37.

"1820. Barnet Anders Jonsen Bondhuus 12 Aar gammel, druknet i Bondhuus Elven ved at falde i den, i det han sprang over for paa søndre Side at komme til at tale med sin Farbroder. Han fandtes først fleere Dage derefter i et dybt Hull. – til uudtalelig Sorg for de bedrøvede 37. Forældre faldt deres anden Søn, Peder Jonsen 11 ½ Aar gammel i samme Elv 1824, paa samme Maade og druknede. Han fandtes dagen efter».

I kirkeboken står det at den første var «jordet» og den andre som «druknet i Bondhus-Elven». Disse to brødrene var ikke et enestående tilfelle blant de ulykkelige hendelsene. I 1828 står det i kirkeboken at to brødre «druknede i en Elv Strøm». Materialboken gir oss resten av historien:

"30te Julii 1828 druknede i Møsavatn nær ved Folgefond i Mauranger tvende Brødre, Samson Samsonsen og Olaf Samsonsen, begge Sønner af Samson Olafsen Øvrehuus, den første 19 den anden 16 Aar. De fandtes efter lang Leden begge. – De skulde fløtte over en Elv nogle Bukke; og ved dette Arbeide har formodentlig en af dem stubt paa Elven; den anden har da vel ville berge Broderen, og dermed fant begge deres død».

Bleve af en steenskreede i Bondhuusdahlen dræbte

I kirkeboken for året 1813 er Anders Thorbiørnsen Bondhuus og Mikel Andersen Øre innført som «jordet». Det står ingenting om hva som var skjedd dem, og ingenting om at de hadde noen tilknytning til hverandre. Av materialboken fremgår det at dette var en gårdmand og hans tjenestedreng og at de «*begge bleve af en steenskreede i Bondhuusdahlen dræbte, da de var oppe under Fieldet, at skiære Græs i Slaattene».*

Enfoldig, næsten til Vanvittighed, ligesom hans 3de Brødre

I kirkeboken står det i 1782, at det ble «kast jord paa en Dreng som døde i Marken", 31 år gammel. Hva som egentlig har skjedd med denne drengen, forteller materialboken om:

"Drængen Gotskalk Jensen Skaale, henved 30 Aar gammel, frøs ihel inde i Skaaladalen for over 40 Aar siden. Han var enfoldig, næsten til Vanvittighed, ligesom hans 3de Brødre Peder, Lars og Tørres, der alle nu ere døde en naturlig død. Af Tosseskab vilde han formodentlig ikke forlade i Sneen sin Vedekiælke, den ham drog; og Broderen Peder, der fulgte med ham, og som stærkere end han, drog bedre sin med Ved læssede Kiælke, havde ikke forstand til at hielpe ham, eller overtale ham til at forlade Kiælken; da Peder kom silde paa Aftenen hiem til Skaale, og

ikke Gotskalk, gik Folk til Dahls for at opsøge sistnævnte, den de da fandt dødfrosset ved Kiælken i Sneen».

Forrykte

Det er en del blant de ulykkelige hendelsene som er omtalt som galne, vannvittige eller forrykte. Av de to eksemplene jeg har plukket ut, er det bare en vi finner igjen i kirkebøkene blant de døde. Det er Hans Knudtsen Gouksvig 34 år gammel, som i følge kirkeboken hadde «Faldt ud over et Field i Vildelse». Materialboken forteller at han: «faldt udfor en Bergnakke d. 25de Juni 1828, hvor han i Vildelse var gaaet hen, for at see efter Kid. Et løst Røgte sagde at han af Mistanke mod sin Kone var blevet forrykt, og med Forsæt sprunget udfor. Han fandtes død og meget forslaaet».

I materialboken står dette om en som druknet: «Drængen Gabriel Gabrielsen Vaage, vanvittig, 30 Aar gammel druknede i Sundsvaagen, da han paa en Færingsbaad, den han i Galskab havde omdannet til en Speielsbaad, og ey forstod at giøre den tæt, vilde roe ud fra Landet. Baaden randt fuld af Søe, kantrede og han lod dermed sit Liv. Her er henved 30 Aar siden». Ham har jeg ikke funnet spor av i kirkebøkene.

En annen som var omtalt som vanvittig i materialboken, var skomakersvennen Peder Pedersen Krogh. Han: «havde i nogle Aar været tungsindig, ja saa vanvittig, at hans Broder Klokker Jon Krogh, i hvis Huus han holdt til, maatte lægge ham i Jærn. Endelig kom han sig saameget, at han blev løst, og begyndte at Arbeide. Han tog derpaa Attest fra min Broder for at reise til, og opholde sig en Tid i Bergen med sit Haandtværk. Han reiste da ene paa en Færings Baad. Nogle Dage efter hans Bortreise kom 3de Mænd til Malmanger fra Strandvigen, medbringende den samme Attest, som min Broder havde udstedet til benævnte Peder Pedersen, og fortalte, at de havde, ved et Naust i Strandvigen fundet en Færings Baad optrukken paa Land, og et Menneske liggende død oppe ved Naustvæggen, og hos ham Attesten, hvoraf de saae, han maatte høre her til. Man giorde da den høist rimelige Slutning, at storm fra Synden, som just indtraf i de Dage, han bort reiste, har fordrevet ham tvert over Fiorden til Strandvigen, hvor han har biærget sig og Baaden paa Land, men af Møde ikke har været istand til at komme til Venner, og altsaa maae være kreperet ved Naustvæggen om Natten. Han var ligesaa retskaffent Menneske, som duelig Arbeider i sit Haandtværk». Denne mannen hadde tidligere vært så vanvittig at han ble lagt i jern, men var kommet seg på beina og begynt å arbeide igjen, da han trolig har frosset ihjel ved den omtalte naustveggen i Strandvik.

Druknede ved at falde igiennem Jisen paa Hviteberg Vandet

I materialboken er det nevnt mange som druknet i Hvitebergvannet. Den ene står det følgende om i materialboken: «*Pigen Metta Olafsdotter Tofte, 12 Aar gammel, for 40 Aar siden druknede ved at falde igiennem Jisen*

paa Hviteberg Vandet - hun fandtes igien». I kirkeboken står det at det i 1769 ble holdt likprediken over den 10 år gamle Mette Olsdtr Tofte. Det står ingenting om hva hun døde av. Om Olaf Davidsen Kviteberg står det i kirkeboken for 1788 at han «druknede i Iisen». I materialboken står det at han *for 40 år siden, og tre andre for 45 år siden, nemlig, Olaf Kristensen Huuse 23 år, Halvar Anfinsen Huuse 23 år og Israel Udsteinsen Huuse 20 år, «druknede i Hviteberg Vandet ved at rende paa Skiæser paa Isen, ud i et Raak. De fandtes alle».* De tre siste har jeg ikke klart å finne innført som døde i kirkeboken.

I materialboken står dette om en av de døde «*Lægdslem, Ragnhilda, kaldet halte, for henved 60 Aar siden; var saa gammel at hun gik i Barndommen, listede sig ud om Natten fra Giære i Moranger, tog paa Elven og fandtes død paa den anden Side af samme».* Jeg har ikke funnet henne i kirkebøkenes oversikt over døde, men det må være henne som er med i listene over legdslemmer (fattiglemmer) i Kvinnherad 1756 og 1757. I 1756 er hun kalt Ragnele Vang, over 80 år gammel enke som «formedelst Høy Alderdom gaar i Barndom». I listen for 1757, står de samme opplysningene om henne, og at hun døde i 1758.

Drab sig selv (…) ved at springe paa Søen

I materialboken er det også historier om mennesker som hadde tatt livet av seg. En av dem var: «Manden Olaf Monsen store Omvigen, 50 Aar gammel, for 60 til 70 Aar siden drab sig selv i et Anfald af Tungsindighed ved at springe paa Søen ved Lundsnæsset». Dette dødsfallet kan vi ikke se er innført i kirkeboken, men her har man visst at vedkommende tok livet av seg. «Manden Petter Gunnarsen Dønhoug fra Giære paa Løvfaldstranden, 33 Aar gl. fandtes druknet paa Søen – man formodede her Selvmord». – I 1794 står han som «druknet, begravet» i kirkeboken, men det står ingenting i den om at man trodde han hadde begått selvmord.

Dette var noen eksempler på hva som står i materialboken for Kvinnherad. Dette er en bok som burde vært skrevet av fullstendig, da den inneholder mye verdifull informasjon om Kvinnherads historie. Det skulle være unødvendig å si at kallsbøker kan være en gullgruve for både presteskapet selv, og de som er interessert i lokalhistorie. Ingen av de kallsbøkene jeg har sett, er på langt nær så innholdsrike som kallsboken (materialboken) for Kvinnherad.

Litteratur

Nils Hertzberg, sorenskriver: «Familien Hertzberg. Dens opprinnelse og slektshistorie». Oslo 1932
Lampe, Johan Fredrik. «Bergen stifts biskoper og præster efter reformationen». Kristiania 1895
Kilder
Statsarkivet i Bergen, kallsbøker fra Kvinnherad, Stord, Finnås, Fana, Selje, Davik.

Yngve Nedrebø:
På arkivbesøk i Estland

Personalet ved Statsarkivet i Bergen besøkte i slutten av september 2008 Statsarkivet i Tallinn. Det var en svært interessant tur. Vi kom til et moderne og veldrevet arkiv med et ambisiøst digitaliseringsprogram, og fikk se på den praktiske utøvelsen av oppgavene.

Republikken Estland er den av de tre baltiske statene som ligger lengst mot nord. Landet ligger ved Østersjøen på sørsiden av Finskebukten, og språket estisk er nært i slekt med finsk. Med sin geografiske plassering mellom Russland/ Sovjetunionen og Østersjøen har landet gjennom historien hatt mange ufredsperioder, og flagget for makthaverne på borgen i Tallinn (tidligere Reval) har skiftet mange ganger. Eldre folk i Tallinn skal ha sett at flagget er skiftet 8 ganger!

Men det er ikke bare på 1900-tallet Estland har vært gjenstand for erobring. Danskene hadde kontrollen over Tallinn (navnet skal bety «den danske borgen») og den nordlige delen av Estland fra 1227 til 1346. Da fikk den tyske Sverdordenen, som tidligere hadde kontrollert den sørlige delen, også herredømmet i nord. Svenskene erobret Nord-Estland i

Peeter Kenkmann, Head of Consulting and Reference Service State Archives of Estonia, orienterer interesserte tilhørere fra Statsarkivet I Bergen

1561, og hadde fra 1625 kontroll over hele landet. Svenskenes periode varte til 1710. Da ble de svenske troppene slått, og erstattet av russiske. Det russiske herredømmet varte til 1917.

Tallinn var en av de sentrale Hansabyene i Middelalderen, og byborgerne og adelen i Estland fortsatte gjennom århundreder i stor grad å være tysk. I Tallinn var det også et relativt stort innslag av skandinaver, men de ble drevet bort under andre verdenskrig. Bondebefolkningen var estisk og de var lenge livegne.

Estland erklærte seg uavhengig i februar 1918, og etter krigshandlinger ble statusen stadfestet i 1920 ved freden i Tartu. Den tysk-russiske ikke-angrepspakten i 1939 fikk store konsekvenser for Estland. Sovjetunionen krevde først å få baser i landet, og sto kort etter bak statskupp med etterfølgende okkupasjon fra 1940. Tyskland overtok som okkupasjonsmakt i 1941. Etter at tyskerne trakk seg ut i 1944 fulgte noen få dager med selvstendighet, før man gikk inn i den andre sovjetrussiske okkupasjonen. Estland fikk sin selvstendighet igjen i 1991, og ble medlem av EU i 2004.

Estland er en av de relativt små statene i Europa med et landareal om lag som Danmarks, og med et folketall på 1,3 millioner. Av disse bor vel 400 000 i hovedstaden Tallinn. Estland var i årene under sovjetrussisk styre den mest vestorienterte av republikkene i unionen, ikke minst etter at de fikk muligheten til å ta inn finsk fjernsyn. Etter uavhengigheten har republikken, som også i sin tid i Sovjetunionen var den mest velstående delen, hatt en raskt voksende økonomi, der turisme er et av de viktige satsingsområdene.

Gamlebyen i Tallinn framstår som særdeles godt bevart (på UNESCO's liste *World heritage* siden 1997), noe som rimeligvis har sammenheng med et gammelt påbud om at alle hus i byen skulle være bygd i stein.

Tartu (tidligere kjent som Dorpat og Jurjat) var lenge sentrum for den tyske innflytelsen i Estland. Byen hadde et stort (tysk) universitet. Til dette universitetet ble det knyttet et stort universitetsbibliotek, flere observatorier, veterinærskole og flere museer. Det var derfor naturlig at også det estiske Riksarkivet ble plassert der.

Statsarkivet i Tallinn ble opprettet i 1921, og etableringen kom som et direkte resultat av fredsavtalen med russerne, og det iøynefallende behovet for å få tatt hånd om og samlet arkiver som var spredt over hele landet, og dels plassert i

Russland. Arkivmateriale eldre enn fem år skulle samles. Meningen var at dette materialet etter 15 år skulle overføres til Riksarkivet i Tartu.

De omskiftende politiske forholdene på 1900-tallet fikk sine følger for Statsarkivet i Tallinn. Under det sovjetrussiske angrepet på Tallinn i mars 1944 ble Statsarkivet bombet, og om lag 2000 hyllemeter satt i brann.

Etter uavhengigheten i 1991 fikk arkivtjenesten nye funksjoner. Spørsmål om eiendom og menneskers rettigheter fikk mye større fokus, og Statsarkivet mottok i årene 1991-2000 hele 420 000 henvendelser fra publikum. Statsarkivet har hånd om i overkant av 30 000 hyllemeter, har rundt 2000 besøkende, og leverer ut rundt 30000 arkivstykker og 20000 kopier hvert år.

Estland fikk sin arkivlov i 1998, og da ble arkivene samlet som en organisasjon under betegnelsen Riigiarhiiv. Men allerede fra august 2000 fikk Statsarkivet tilbake sin status som uavhengig enhet. I dag er det to store arkivinstitusjoner i Estland, Riksarkivet i Tartu og Statsarkivet i Tallinn. Hver av disse har fem regionale arkiv tilknyttet seg. Arbeidsdelingen mellom Riksarkivet og Statsarkivet går på type arkivmateriale. Riksarkivet i Tartu har det gamle og historiske materialet, mens Statsarkivet i Tallinn sitter med de nyere arkivene, de politiske arkivene (ikke minst etterspurt er materialet fra de russiske overvåknings-tjenestene), og arkivene fra sentrale politiske organer.

De estiske arkivene presenterte sine arkivkataloger på Internett i 2004, og fikk i oktober 2004 vedtatt sitt digitaliseringsprogram «Saaga». Det ble åpnet for publikum sommeren 2005, og ligger på adressen http://www.eha.ee/saaga/. Målsettingen var i første omgang massedigitalisering av genealogiske data. Her bygger man på skanning av mikrofilm, og man har så langt (høsten 2008) digitalisert rundt 3,5 millioner «dokument» (en eller flere sider). Kirkebøkene er ferdig digitalisert og publisert. Materialet speiler diversiteten i Estland, med kirkebøker på svensk, tysk, estisk og russisk, og fra lutherske, katolske og ortodokse menigheter.

Det digitaliserte materialet kan brukes gratis, men det kreves at brukerne registrerer seg og bruker passord for å få tilgang til det. De regner med nesten 30000 daglige brukere på Internett, og arbeider både med skanning av mikrofilm (bare 1 % av arkivmaterialet er mikrofilmet), og med direkteskanning. Statsarkivet i Tallinn hadde to store skannere. Den ene av disse skannet on-demand, den andre ble kjørt etter oppsatt plan.

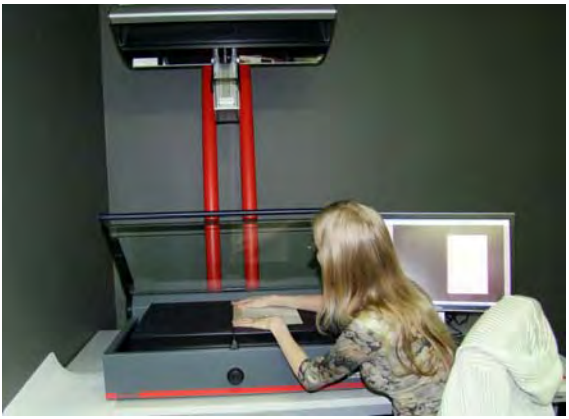

Kristian Strømme:
Tallinn –

Onsdag 24. september reiste 18 tilsette frå Statsarkivet i Bergen i austerveg. Turen gjekk til Tallinn, hovudstaden i republikken Estland.

Avreise frå Bergen var etter jobb på onsdagen, så klokken vart både elleve og tolv før me var komne fram til senga. Torsdag starta med frukost før me vandra til turistinformasjonen. Her skulle me møte Kristina Porgasaar, ei estinne, som ein gong hadde budd i Noreg (to år i Noreg, og tre i Bergen, sa ho.) Hennar lune og varme estiske sjarm, heldt oss alle i godt humør gjennom ein to timar lang vandring i gamlebyen i Tallinn. Men så skal det seiast at nordmenn er eit takksamt publikum, ein behøver berre fortelje at hovudgata heiter «Pikk» – og at det omsett frå estisk til norsk tydar «lang». Me var nok fleire som gjekk å humra i dei sjarmerande gatene, trykt ned mellom kyrkjer og bymur.

Turister i Tallinn

En «Danske» på veggen

Kristina viste vegen til mange nydelege hus med utsøkt ornamentering, kyrkjer i både romersk-katolske, russisk-ortodokse og lutherske fasongar. Til slutt viste ho oss rett inn i ein liten pittoresk kafé, der salaten var grønare enn gras. Keramikk selde dei og. Etter litt mat, løyste gruppa seg opp og folk gjekk i ulike retningar, fast bestemde på å suge til seg meir kultur og historie. Tallinn er nemleg ein kulturkrukke ein kan stikke handa si djupt nedi, utan å treffe botnen!

Fredag vandra me vestover, ut av gamlebyen og over jernbana, til Statsarkivet. Eigen rapport om det besøket er skriven av Yngve Nedrebø.

Ulike kulturelle aktivitetar stod på programmet etter Riksarkivet. Ei lita gruppe tok til å vandre lange avstandar for å finne kunstmuseet KUMU. På vegen passerte dei ein stor park der Peter den Store hadde bygd eit sumarpalass for si kjære Katarina. Medan dei var der (den lisle gruppa altså, ikkje Peter og Katharina), så hadde nokre funne vegen til dyrehagen og andre til museum.

Laurdag gjorde folk flest nett som dei ville. Eg veit at nokre tok turen til Marsipanmuseet, andre vert observert

«Heile» Statsarkivet i restaurant Kloostri Ait

Utsmykking som dette er vanleg å sjå på husa i Tallinns gamleby

på veg inn i Historisk museum. Biletkjelder fortel oss og at fleire tok turen opp til byens høgaste plass, kyrkjetårnet i St. Olavskyrkja. Om kvelden samla me oss i restaurant Kloostri Ait, for det som skulle vise seg å vere eit estisk herregardsmåltid. Me reiste heim på sundag 28. september, vel nøgde allemann.

Rådhusplassen med Tallinns rådhus frå mellomalderen

Radisson

Postadresse:
Statsarkivet i Bergen
Årstadveien 22
5009 Bergen

Tlf: 55965800

epost: statsarkivet.bergen@arkivverket.no
digitalarkivet@arkivverket.no

Internett:
http://www.arkivverket.no/bergen/om.html
http://www.digitalarkivet.no/

Bergensposten utgis av Statsarkivet i Bergen
Ansvarlig redaktør: Yngve Nedrebø
Layout: Tom Myrvold
Trykk: Statsarkivet i Bergen

Tidligere utgitt i denne serien:

1998

1999

2000

2001

2002

2003

2004

2/2004

1/2005

2/2005

3/2005

1/2006

2/2006

3/2006

1/2007

2/2007

3/2007

1/2008

2/2008